

LES IDEES, EUROPA, INFLEXIONS...

Quan s'apressava el desembre, era probable que entre les felicitacions nadalenques dibuixades per Ferrándiz, arribés un paquet amb un parell de bosses de plàstic que anunciaven el seu contingut en idioma portuguès. En obrir-les, deixaven anar l'olor intensa dels grans de cafè torrefacte lliurats per algun familiar des de Huelva, a tocar amb Portugal i els pobles limítrofes, frontera i intercanvi, barrera i pas. Espanya vivia sota la dictadura franquista de tal manera que a la sèrie de TVE *Crónicas de un pueblo*, el principal protagonista després de Braulio el carter, era el *Fuero de los Españoles*, els drets i deures d'una llei fonamental que entre altres coses, obligava les dones a realitzar l'anomenat *Servicio Social* un mínim de sis mesos. Un *Servicio* imprescindible per treure's el carnet de conduir, treballar a la funció pública o obtenir algun títol professional, fora del de mestressa de casa. L'assignatura *Formación del Espíritu Nacional*, obligatòria a les escoles, corria a càrrec dels mestres per imperatiu legal. A l'ensenyament mitjà, les classes de *F.E.N* i les de gimnàstica eren impartides per *Oficiales Instructores de Falange Española*, que tenien com objectiu l'adoctrinament del jovent en els principis del *Movimiento*, editorial Doncel. A la Universitat, l'assignatura *Formación Política* era tant obligatòria i prescindible com el bust de Franco, que a Barcelona presidia el Paranimf des de l'any 1939. Un bust del reconegut escultor Enric Monjo, mereixedor d'aquest comentari a la revista Destino quan va ser entronitzat:

«Enrique Monjó ha sabido concentrar y encarnar en una mirada todo el drama y toda la gloria de nuestra epopeya. Es una mirada fija y abierta, salida del fondo del alma y de la arcilla patria. Una mirada que se clava como una orden de mando y que se eleva como una oración.»

A tot l'estat, l'oposició al règim havia crescut durant els últims anys, malgrat l'activitat de la policia *social* i els jutges del *Tribunal de Orden Público*. L'augment de la inflació, el manteniment de salaris baixos i les pèssimes condicions laborals, havien generat un increment de la conflictivitat amb vagues arreu del país i un sindicalisme clandestí amb gent empresonada, única l'alternativa als anomenats *Sindicatos verticales*. I entre els pantalons acampanats, la minifalda i els viatges a l'Índia dels Beatles, a casa nostra -si és que hi ha casa d'algú- naixia l'Assemblea de Catalunya, *Llibertat, amnistia i Estatut d'autonomia* mentre que a la ràdio, els Setze Jutges i el Grup de Folk es feien lloc entre les cançons de Cecília, Nino Bravo, Nuestro Pequeño Mundo, o el consultori

d'Elena Francis. Però totes, absolutament totes les emissores de ràdio de l'anomenat *Estado español*, connectaven obligatòriament migdia i nit amb el toc de generala del *Diario hablado de Radio Nacional de España*. Una època en que la veu de Maria Matilde Almendros, *De España para los españoles*, confortava els emigrants repartits per Europa i Alfredo Landa triomfava amb una pel·lícula representativa de l'anomenada conjuntura econòmica: *¡Vente a Alemania, Pepe!*.

Passaria un temps fins adonar-me que aquell cafè portuguès provenia de les colònies, concretament d'Angola que amb Guinea Bissau i Moçambic, concentrava recursos humans i materials per fer front a una guerrilla cada cop més operativa. Amb la revolució dels clavells de 1974, *Grândola, Vila Morena, Terra da fraternidade*, arribaria la independència de la mà dels joves oficials del MFA, capitans i comandants que havien combatut al continent africà, un continent on un any després tindria lloc la “marxa verda” sobre una província espanyola, Al-Sahra'a Al-Isbaniyya. Els oficials portuguesos coneixien una realitat diferent de la nostàlgica visió imperial del *Estado Novo*, la dictadura de Salazar que havia signat al 1942 un “Pacte Ibèric” amb el *Caudillo* Franco, quan les legions nazis ocupaven Europa i Stalin era adorat com un sant pare. Des de la seva incorporació pels portuguesos, amb autorització del rei Sebastià per conquerir-la i explotar-la, Angola esdevindria una colònia amb un sol objectiu: reclutar esclaus i traslladar-los a les immenses explotacions de la Corona al Brasil, habitada per comunitats indígenes. El cafè d'Angola vindria molt més tard, amb l'arribada dels colons, les seves famílies i factories. Brasil seria “descobert” sota el regnat de Manuel de Portugal, quan Vasco de Gama encetava una ruta marítima que travessant l'Atlàntic arribaria fins l'Índia, porta d'entrada a futurs tractats comercials amb Xina i Pèrsia. Portugal compartia els mars amb els galions espanyols que feien ruta des de Veracruz i Cartagena d'Índies, transportant or i plata procedent del Perú, Mèxic i Hondures. Minerals que els indígenes replegaven obligatòriament sota una institució, la *Mita* minera. Excepte el galió de Manila-Acapulco, aquells vaixells carregats també amb gemes, sucre, tabac o espècies, travessaven el Carib en comboi per esquivar els corsaris de les diverses Antilles, entre elles les britàniques, destinades a l'esclavatge dels seus habitants. Uns galions que havien d'escapolir-se dels vaixells de l'armada francesa, holandesa o britànica, a l'aguait per trencar el monopoli de la Flota d'Índies o *Flota del Tesoro español*, abans de fondejar al Guadalquivir. Sevilla era la seu d'un monopoli que garantia que *El Quinto Real*, el 20% de les mercaderies, arribés

puntualment a la Corona. Resulta suficient, per tenir una visió global de com anaven les coses pels indígenes d'aquell continent, que en el cas espanyol eren agrupats a les *Encomiendas*, amb la reproducció d'una carta de Fra Bartolomé de las Casas, autor de *Historia de las Indias*, una veu crítica amb la situació dels habitants del “nou” món:

«Deixo a les Índies Jesucrist nostre Déu, assotat i afligit i bufetejat i crucificat, no una sinó milers de vegades, [...] de part dels espanyols que assolen i destrueixen aquelles gentes i els prenen l'espai de la seva conversió. [...] He pregat i suplicat molts cops al consell del rei [...] que no permetin als espanyols anar a certa part de terra ferma on els religiosos servents de Déu han començat a predicar l'evangeli, [...] i em van respondre que això no pertoca, perquè seria tenir la terra ocupada els frares sense que n'obtingués renda el rei.»

I a partir d'aquí, acompanyant la ruta de les espècies, la seda o el vori, l'inacabable itinerari de l'esclavitud en un tràfic en el que participa tota Europa: Alemanya, Bèlgica, França, Dinamarca etc. L'Imperi britànic podia comercialitzar tota mena de matèries primeres, amb el monopoli que li proporcionava la Companya Britànica de les Índies Orientals, en un moment en que les seves colònies i protectorats s'estenien per territoris amb cultures ben diverses: Índia, Canadà, Austràlia, Jamaica, Sud-àfrica, Kenya, Hong Kong, Malàisia ...

Els holandesos, que van acollir Spinoza, arribarien a crear dues companyes, la de les Índies Orientals i la de les Índies Occidentals amb l'objectiu d'afavorir l'explotació de les matèries primeres i metalls preciosos i, simultàniament, controlar el monopoli de l'esclavitud des de Nova Guinea fins Indonèsia i Oceania. Holanda, un país petit i necessitat d'espai comercial que hauria de conèixer ben aviat els estralls del mercat especulatiu amb la crisi de les tulipes al 1637 i l'enfonsament de l'economia. Les escales portuàries i els itineraris geogràfics variaven segons la metròpoli: la sublevació de les tretze colònies britàniques del nord d'Amèrica, negant-se a pagar l'impost del te a la Corona, obririen pas a la independència i una Constitució que no tindria en compte el vot de les dones, nadius ni esclaus: una societat blanca que a l'hora de buscar mà d'obra per els conreus del cotó als estats del Sud, disposaria la burocràcia per traslladar mercaderia humana fins les planícies regades pel Mississipí, *la cabana del tio Tom*. Un tràfic global que en territori africà restaria en mans dels mercaders àrabs -les societats musulmanes i la seva tradició esclavista- que distribuïrien milions d'africans negres entre el mar Roig, l'oceà Índic o els deserts del Sàhara.

I al continent europeu tampoc hi faltarien els catalans que després de la imposició, *manu militari*, del Decret de Nova Planta per Felip V, haurien d'esperar l'autorització del fill, Carles III, per obrir els seus ports al comerç amb Amèrica. Anteriorment, el *Tratado del asiento de negros*, signat a Madrid l'any 1713, facilitaria l'accés de Felip V a la monarquia hispànica a canvi d'atorgar a l'empresa britànica South Sea Company permís pel tràfic anual de 4.800 esclaus negres. La posterior incorporació de Catalunya al trànsit de tota mena de mercaderies, contribuiria activament a la seva industrialització, amb vaixells que des de Barcelona feien escala a les costes africanes per recollir esclaus i prosseguir cap a les colònies, anomenades "províncies d'ultramar", Cuba i Puerto Rico.

Ja es veu que no és d'ara això de la globalització esclau-nòmica. Al preu que sigui: la demanda per part de la Gran Bretanya de la planta del te juntament amb la qualitat de les sedes, el cotó, la porcellana i objectes ornamentals, no tenia contrapartida xinesa cap els productes britànics, la qual cosa originava un dèficit comercial que obligava al Regne Unit a pagar amb plata. Per anivellar el dèficit, l'imperi britànic va començar a exportar de manera il·legal opi a la Xina, fins que l'adició creixent entre la població, obligaria l'any 1829 a decretar la seva prohibició per part de l'emperador i "fill del Cel", Tao-Kuang. El resultat seria l'esclat d'una guerra entre la Gran Bretanya amb el suport de França contra Xina, obligant-la a acceptar el comerç de l'opi procedent de l'Índia britànica. D'aquesta manera s'obriria als mercats una cultura amb més de 6000 anys d'antiguitat, una forma de govern concentrada en la figura d'un emperador diví i els seus mandarins, poderosos funcionaris de l'administració de l'estat, perpetuant-se entre el pes de les doctrines morals i socials de Confuci i l'ordre establert pels avantpassats amb els seus rituals. A *La condició humana*, la novel·la que André Malraux situa a la Shanghai revolucionària i sagnant de 1923, un dels seus personatges, consumidor de cinc boletes diàries d'opi, escolta un xinès molt vell «**amb cara de mandarí de la Companya de les Índies, vestit amb roba talar**». Reprodueixo la traducció de Salvador Vives i pròleg de Maurici Serrahima, a l'edició de 1966 de la "Biblioteca A tot vent", la col·lecció taronja de Proa que dirigia Joan Oliver:

«Està bé que existeixin la submissió absoluta de la dona, el concubinatge i la institució de les cortesanes. Continuaré la publicació dels meus articles. És perquè els nostres avantpassats han pensar així que existeixen aquestes belles pintures (assenyalava amb la vista el fènix blau, sense bellugar la

cara, com si li fes l'ullet), de les quals vós esteu orgullós i jo també. La dona és sotmesa a l'home com l'home és sotmès a l'estat; i servir l'home és menys dur que servir l'estat. ¿Vivim per a nosaltres? Nosaltres no som res. Vivim per a l'estat en el present, per a l'ordre dels morts, a través dels segles...»

De fet, les balances de pagament es mouen dins d'uns paràmetres on resulten indiferents els valors que ajuden a socialitzar els pobles amb els que es vol comerciar. En el cas concret de la Xina, cultura mil·lenària comunicada amb el món per la ruta de la seda, no calia saber res de la seva filosofia, la seva medicina experimental, la seva pintura impressionista alenada de taoisme, la seva música o la seva arquitectura. La balança de pagament pot passar per sobre de qualsevol consideració i un dia serà l'opi i un altre fusells i canons. Ens ajudarà a contextualitzar-lo tot plegat, l'article de la professora **Dolores Garcia Cantús**, del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Valencia, publicat a la revista *Anaquel de Estudios Árabes* amb el títol: *El tráfico de esclavos y la esclavitud a la base del surgimiento y desarrollo del sistema capitalista*:

«Marx se olvidó de los esclavos de la Periferia (después reconvertidos en trabajadores forzosos) cuyo transporte (la Trata) y trabajo en plantaciones, minas, etc. constituyeron los pilares fundamentales del Comercio Triangular y, desde luego, de los comienzos del capitalismo. Los máximos beneficios no se obtuvieron de la explotación del proletariado europeo -un número bastante reducido de la fuerza de trabajo global- sino del trabajo esclavo en el Periferia del sistema y en una parte del Centro (los estados sureños de EE.UU.) en una reconversión gigantesca de la economía, realizada a escala mundial, en la que los diversos países colonialistas (Gran Bretaña, Francia, Holanda, etc.) arrebataron a los indígenas las mejores tierras para dedicarlas a los cultivos de exportación consumidos por el Centro (azúcar, algodón, café, tabaco, cacao, índigo, arroz, etc.), trabajadas por mano de obra esclava o servil, dejando las menos productivas para cultivos de subsistencia. De esta manera, introdujeron de golpe a millones de campesinos, que tenían garantizada su supervivencia en la “economía moral”, en la economía “amoral” del libre comercio internacional y, con ello, forjaron el Tercer Mundo. A partir de ese momento más del 80% de la población mundial pasó a depender de las decisiones políticas y del ritmo de

las bolsas de los países llamados “desarrollados”, es decir, los colonizadores.»

La professora prosseguirà amb una observació que afecta molt directament la memòria històrica de les Espanyes amb les seves vergonyes, que són les nostres:

«Así pues, en los procesos y momentos de forjar un aparato del estado “democrático”, dejaron fuera de él a las poblaciones de los países dependientes. Tenemos uno de los ejemplos más claros en España cuando, en 1837, las Cortes expulsaron a los diputados portorriqueños, cubanos y filipinos con la promesa de elaborar en el futuro unas “Leyes Especiales” para las colonias. Creo oportuno citar las palabras muy clarificadoras del Dr. Fradera: “A pesar de que las posesiones insulares fueron siempre consideradas como provincias españolas [...] y, en consecuencia, sus representantes fueron llamados de nuevo a participar en Cortes, sus habitantes fueron excluidos de los derechos políticos (organización, reunión y prensa libre), de las garantías procesales y, finalmente, del derecho de representación durante las sesiones de las Cortes constituyentes de 1836-1837. El argumento esencial para aquella exclusión radical fue (...) el de la ‘heterogeneidad’ (racial, claro está). Como afirmó el gran escritor satírico español Mariano José de Larra, Fígaro, *parece que la constitución no es un género ultramarino*” »

No podem doncs, sorprendre'ns dels anuncis classificats de la premsa cubana com aquest del 3 de febrer de 1846 al *Diario de la Marina* de l'Havana, sota l'epígraf *Venta de Esclavos*:

«UNA NEGRA se vende por no necesitarla su dueño, de nación conga, como de 20 años, con su cria de 11 meses, sana y sin tachas, muy fiel y humilde, no ha conocido mas amo que el actual, es regular lavandera, planchadora y cocinera: en la calle del Baratillo casa nº4 informaran.»

un altre cafè, si us plau

Encara que resulti una mica feixuc, recuperarem aquella olor primerenca del torrefacte, quan va irrompre un capvespre del passat mes de juny a la terrassa del Vinseum de Vilafranca del Penedès, on vaig assistir, organitzat per l'Ajuntament i Festival EVA (En

Veu Alta), a la representació amb actor i acordionista de la conferència de **George Steiner**, *La idea d'Europa*, pronunciada l'any 2004 al Nexus Institut de Tilburg (Holanda).

Tanmateix, abans de referir-nos a la conferència sembla oportú reproduir algunes de les paraules introductòries de Rob Riemen, director de l'Institut, quan adverteix que la cultura europea està conformada per grans idees que no neixen precisament de la noblesa d'un llinatge que es pot heretar, com la corona real o els títols nobiliaris:

«[...]la veritable noblesa és la noblesa de l'esperit. Les arts, les humanitats, la filosofia i la teologia, la bellesa, cadascuna existeix per ennobrir l'esperit, per permetre al gènere humà descobrir i reclamar la propietat de la seva forma de dignitat més elevada.»

Tot seguit, Riemen situa Steiner com un mestre amb un do evident: «incitar els altres a endinsar-se en el significat». Un reconeixement al compromís intel·lectual del nostre savi pensador, la fidelitat d'un humanista en un moment que el fundador del Nexus Institut se sent obligat a cartografiar:

«Una vegada i una altra veiem que ni el saber intel·lectual ni l'educació liberal ofereixen cap mena de garantia de judici moral recte, i encara menys d'una ètica millor [...] Una vegada més, no és res de nou, Dostoievski ho va descriure a *Bessi* (Dimonis): la hipocresia, la corrupció intel·lectual, la fascinació per la violència, l'addicció al poder i el conformisme il·limitat caracteritzen massa intel·lectuals.»

D'aquí la necessitat d'evocar amb aquestes ratlles, reflexions de persones que des de diferents cruïlles històriques, paisatges i llengües, han col·laborat al reconeixement de la diversitat d'Europa. Una Europa postrada que contempla amb displicència l'acròpoli d'Atenes, una Europa aterrada quan els mercats reaccionen amb pànic i segrestada cada cop més pel seu passat, envoltada de filferro malgrat les idees que la van fer ser necessària com a projecte polític de futur.

Però les idees, sosté Steiner, han de néixer de la “substància de les coses” i res més quotidià i substancials que un cafè al *Coro* de Vilafranca, on era fàcil trobar Milà i Fontanals participant en alguna tertúlia; o en aquella taula de ferro que permet fotografiar-nos al costat de la figura de Pessoa a la bella Lisboa o a qualsevol dels cafès

repartits per pobles i ciutats, acollidors i lliurats a la trobada per fer-la petar, conspirar, llegir el diari o jugar al truc:

«Al Milà d'Sthendal, a la Venècia de Casanovas, al París de Baudelier, el cafè allotjava el que hi havia d'oposició política, de liberalisme clandestí. A la Viena imperial i d'entreguerres, tres destacats cafès van constituir l'àgora, el centre de l'eloqüència i el debat, per a escoles rivals d'estètica i economia política, de psicoanàlisi i filosofia. Els qui hi volien trobar Freud o Karl Kraus, Musil o Carnap, sabien exactament a quin cafè buscar-los...»

Una Europa conformada per paisatges que, com constata Steiner, sempre s'han pogut fer a peu, a diferència d'altres continents amb territoris extensos i despoblats, com el nord-americà, el sud-africà o l'australià:

«Com en cap altra part del globus terraquí, les costes, els camps, els boscos i els turons d'Europa, des de La Corunya fins a Sant Petersburg, des d'Estocolm fins a Messina, han estat modelats, no tant pel temps històric geològic com per el temps històric humà.»

Així doncs, no es estrany que el peripatètic, el filòsof que viatjava a peu de *polis* a *polis* per ensenyar, ajudés a conformar amb el seu ritme els inicis del pensament europeu:

«En les convencions mètriques i poètiques, el “peu”, el “ritme”, “l'enrampament” entre versos o estrofes ens recorden l'intima relació existent entre el cos humà quan trepitja la terra, quan camina, i l'art d'imaginar. La major part de la teorització més incisiva està generada per l'acte de caminar.»

De manera que ja sigui individualment, Kant, Roseau, Kierkegaard, Hölderin, Schubert, Stendhal, Benjamin, o col·lectivament, les tropes d'Alexandre el Gran (Μέγας Αλέξανδρος) a Egipte, Pèrsia i l'Índia, les legions romanes fins la Bètica o Palmira amb el mateix objectiu imperial, les tropes napoleòniques congelades a les portes de Moscú o la *Wehrmacht* clavada a Stalingrad, la història europea s'hauria confeccionat amb llargues marxes i caminades. I en són testimoni els noms de carrers i places que pregonen les gestes col·lectives o els escuts a les cases, plaques de marbre a parets i paviments que “commemoren segles de matances i patiment, d'odi i de sacrifici humà”. Amb aquest panorama, el considerat com l'últim humanista llença la pregunta a l'aire davant la cruïlla:

«Quantes vegades, caminant feixugament per la Rue Descartes, el Ponte Vecchio o passant per davant de la casa de Rembrandt a Amsterdam, no m'he sentit aclaparat, en un sentit corporal, per la pregunta: “Quin sentit té? Què pot afegir qualsevol de nosaltres a la immensitat del passat europeu?»

El passat, el nostre passat europeu que necessitem rememorar amb els viatges a peu, però quan s'escau, amb els viatges per mar. Tammateix, a diferència dels EEUU i la seva ideologia vinculada a una terra promesa d'horitzons oberts cap a l'oest, la idea d'Europa s'incardina en la herència “conflictiva i sincrètica” que emana tant d'Atenes com de Jerusalem: **“ser europeu és intentar conciliar, moralment, intel·lectualment i existencialment els ideals, les reivindicacions i les praxis contraposades de la ciutat de Sòcrates i de la d'Isaïes”**. A aquestes alçades del segle encara ens han d'advertir que en la futura recomposició de la idea d'Europa, hi haurà d'estar present el llegat d'Atenes -la metafísica, la música, les matemàtiques amb les aportacions de l'Islam-, tant com el llegat de la Jerusalem hebrea: **“La definició de la nostra humanitat considerada en diàleg amb el transcendent, el concepte d'un Llibre suprem, la noció de llei com una cosa indissociable d'uns manaments morals...”**

I la pregunta que es deriva : **“Com podrà incorporar la veritat de Jesús l'indispensable llegat de la Grècia clàssica? Un llegat esdevingut encara més pertorbador pel fet d'haver estat transmès a través del món àrab i musulmà”**.

Després del que acabem de sentir, resulta més pragmàtic i operatiu no fer gaire cas d'aquests dos llegats i apuntar-nos amb els americans al viatge a l'edèn marcià: *Uh, Houston, we've had a problem.*

Perquè aquests dos llegats que han col·laborat culturalment en la idea d'Europa, no han estat suficients davant d'una conclusió estremidora:

“L'Europa occidental i la Rússia occidental van convertir-se en la casa dels morts, l'escenari d'una bestialitat sense precedents, fos la d'Auschwitz o la del Gulag. Més recentment, el genocidi i la tortura han tornat als Balcans. Tenint en compte aquests fets, és gairebé una obligació moral creure en l'extinció de la idea d'Europa i els seus fonaments. En nom de què hauríem de sobreviure a la nostra atrocitat suïcida?”

Mentrestant, davant l'extinció de la idea d'Europa, paga la pena salvar d'entre els fonaments, el reconeixement a la pluralitat i diversitat que expressen les seves llengües, com la que faig servir ara, considerada encara per una part de les Espanyes llengua *aldeana*, malgrat que es pregoni que el nacionalisme es cura viatjant per poder reconèixer els altres i la seva diversitat. Això passa en un país que quan necessita ser evocat per la classe política, genera certa confusió sobre el concepte de diversitat en algun orador i estadista: *España es una gran nación y los españoles muy españoles y muchos españoles*. Nomès faltava sentir amb veu d'ectoplasma: *¡españoles todos!* Cap motivació personal per dir quelcom sobre la necessitat de compartir la diversitat lingüística, cultural i social d'una gran nació que ha de conviure amb petites nacions, com seria el cas de Catalunya. Que jo sàpiga, al menys des d'Indíbil i Mandoni, la història compartida, la llengua (*compañera del imperio*), la cultura, les institucions i els símbols, contribueixen a omplir de significat els sentiments de pertànyer a una nació com a subjecte polític, així com la consciència de formar part d'una identitat col·lectiva o pàtria (*patris*). Recordar-ho, ajuda a contextualitzar algunes decisions polítiques per comprovar que malgrat la *Ley de instrucción pública* del ministre Moyano al 1857, la *Ley del Registro Civil* al 1870, la *Ley de Enjuiciamiento Civil* del Ministeri de Gracia y Justicia al 1881, les dictadures militars de Primo de Rivera i Franco i malgrat els esforços del govern de l'exministre i plenipotenciari Wert, a les Espanyes mai s'ha pogut consolidar el model jacobí d'un estat, una nació i un mercat, com passaria a França a partir de l'absolutisme borbònic i després amb el jacobinisme revolucionari. Fí de la cita.

Afortunadament, sobre el potencial de les llengües en el futur d'Europa, un ciutadà del món com George Steiner ens pot ajudar a sortir de la caverna platònica:

«El geni d'Europa és allò que William Blake hauria anomenat “la santedat del minut concret”. És el de la diversitat lingüística, cultural i social d'un mosaic generós que sovint converteix una distància insignificant, una separació de vint kilòmetres, en una divisió entre dos mons...[...] No hi ha “llengües petites”. Cada llengua conté, expressa i transmet no solament una càrrega de memòria singular d'allò ja viscut, sinó també una energia evolutiva del seu futur, una potencialitat per demà. La mort d'una llengua es irreparable, fa minvar les possibilitats de l'home. No hi ha res que

amenaci Europa més radicalment -a les arrels-que la detergent i exponencial marea de l'angloamericà, i dels valors uniformes...»

Les nostres arrels o fonaments que han conciliat en determinats moments alguns dels ideals europeus de la ciutat de Sòcrates i de la d'Isaïes també haurien de servir per ajudar a respondre la pregunta incòmoda:

«Com podem dissociar la preservació de la riquesa de la diferència de la llarga crònica d'odis mutus? No conec la resposta. Només puc dir que els qui són més savis que jo han de trobar-la, ja que es fa tard.»

Per si de cas, l'autor de *Presències reals* assenyala humilment als més savis que ell, algunes fites de la nostra història comuna que haurien de tenir present:

«Les guerres de religió entre catòlics i protestants han modelat el destí d'Europa i el mapa polític el continent. Sens dubte altres factors hi van influir, però és del tot inseparable de la caiguda d'Europa en la atrocitat, de la Shoah, la designació cristiana del jueu com a deïcida, com a hereu directe de Judes. És en nom de la sagrada venjança pels fets del Gòlgota que es van produir els primers pogroms per tota la Renània a principis de l'edat mitjana. Des d'aquelles massacres fins a l'Holocaust, la línia de baixada sens dubte és complexa i de vegades subterrània, però també és inconfusible. L'aïllament, la persecució, la humiliació política i social del jueu ha estat essencial per a la presència cristiana, que ha estat innegable, en la grandesa i l'abjecció d'Europa...»

I ja que aquest recorregut per la idea d'Europa inclou Sarajevo a la llista dels nostres errors i horrors, podem evocar breument els carrers i cafès de la que seria anomenada la "Jerusalem d'Europa". Reprodueixo la propaganda d'una agència de viatges amb la imprecisió d'algunes paraules, perfectament superada per la cordialitat en aproximar-nos a una part de la nostra memòria, un racó del mosaic colorista que avui ens dona la benvinguda amb els seus noms, olors i sabors:

«Comienza tu día de la manera tradicional: disolviendo cubos de azúcar en un amargo café bosnio, casi en cualquier parte de Bašcaršija. Las cevapi (salchichas de res a la parrilla rellenas de pan plano somun con cebolla picada) son baratas y fáciles de encontrar. En Zeljo este platillo es bueno, pero en Petica (*ferhatovic.ba*) sirven el mejor. Otro platillo favorito de la ciudad es pita —un

hojaldre relleno de res y queso—, devorado por kilo en Buregdzinica Bosna. Las especialidades locales, tales como dolma —hojas de parra rellenas, cebolla o pimientos—, la ensalada šopska y estofados de res abundan en Inat Kuca (*inatkuca.ba*); todo esto acompañado con vino bosnio, limonada o smreka, una infusión de bayas de enebro. Pod Lipom (*podlipom.ba*) también sirve platillos locales, incluyendo la sopa de pollo bey. Termina el día con una cerveza en la Cervecería Sarajevo del siglo XIX (*sarajevska-pivara.ba*).

[...] Pero hay mucho más en Sarajevo que su historia bélica, como la peatonal Bašcaršija. Se trata del casco viejo otomano, rodeado por calles con restaurantes, tiendas y la mezquita Gazi Huzrev-beg. El bazar techado del siglo XVI es ideal para ir de compras o para tomar un café. El punto donde la calle Saraci converge con Ferhadija se conoce como Slatko oše (rincón dulce). Aquí, los edificios otomanos revelan la arquitectura de la era de los Habsburgo y es el sitio donde Oriente se encuentra con Occidente. Pasea a lo largo de Ferhadija, haz una parada (sí, una vez más) para tomar café y ver pasar la vida en las calles. Visita la iglesia y la sinagoga de Sarajevo. De regreso, pasa por el ayuntamiento (reconstruido según el edificio original del siglo XIX) o por Badshahi Masjid (mezquita del emperador), edificada en el siglo XVI. Hacia el norte del Puente Latino, una placa indica el sitio donde se llevó a cabo uno de los eventos que desencadenaron la Primera Guerra Mundial: el asesinato del archiduque Francisco Fernando de Austria. Un museo detalla el evento y exhibe el revólver con el que Gavrilo Princip cometió el crimen...»

Sarajevo, la “impura”, oferint el martiri d’una població que no deixaria de pujar al seu tramvia, la ciutat bombardejada ociosament, els franc tiradors escampant el terror i la Biblioteca entre flames una nit d’agost de 1992, seguint ordres d’un professor universitari, lector fascinat per l’obra de Shakespeare tant com per la de Milosevic i Karadzic. I Srebrenica i l’ONU, al fons...Era el mateix any en que Europa s’emocionava a Barcelona contemplant l’arquer Rebollo quan apuntava el peveter. I l’esclat de la flama anunciava al món l’inici dels Jocs Olímpics, *citius, altius, furtius*, els primers després de la caiguda del Mur. Uns jocs provinents del llegat grec, les guerres quedaven aturades per la treva i els atletes es desplaçaven fins Olímpia per competir entre ells. Unes trobades plenes de significació, que renaixerien de la ma del pedagog Pierre de

Coubertin, “l’important no és guanyar, sinó participar”, convençut que representaven una aportació didàctica en la promoció d’un món millor i més pacífic.

De moment deixem-ho aquí, resulta imprescindible sortir a passejar, inspirar a fons, sentir l’aire fresc a la cara i caminar, caminar llarga estona...

pensadora, cos, pensador

A la seva conferència sobre **La violència** celebrada al 2008 i publicada recentment per el **Centre de Cultura Contemporània de Barcelona**, la filòsofa i professora **Michela Marzano** començava amb un avís per navegants:

«No podem parlar de violència sense referir-nos al cos i a la finitud de la condició humana, a la qual el nostre cos ens enfronta quotidianament. Perquè, en certa manera, és el cos el que ens reflecteix a cadascun de nosaltres tot allò que no voldríem ser: la nostra fragilitat, les nostres febleses, els nostres límits, les nostres malalties, la nostra mort... És el cos el que ens “lliga” als nostres instints i les nostres pors i ens “empresona” al mon...»

Una manera directa de recordar que el cos que alberga els nostres pensaments, és un organisme i no una màquina i per tant, sang, suor, angoixa al pit, ansietat al respir, cansament a les cames i també per dins. I llàgrimes.

Marzano parteix del testimoni de Primo Levi, *Si això és un home*, per denunciar la manera de despersonalitzar i cosificar per part del totalitarisme nazi, quan identifica amb un número els presoners i anul·la tot allò que té sentit i significat per la identitat de les persones: el nom, la família que l’acompanya, els efectes personals, les fotografies, la indumentària o l’alimentació d’un cos que és identitat tant com la seva higiene:

«La barbàrie sorgeix també en el si de les civilitzacions més refinades, allà on sembla que els homes accedeixen, per mitjà de la raó i la llei, al millor de si mateixos. Les raons que s’han apuntat són múltiples: no solament perquè la ciència i la tècnica, com a tals, no donen cap horitzó de sentit a la humanitat, ni perquè, tal i com han destacat diverses vegades Adorno i Horkheimer, la raó, basada en el desenvolupament de les tècniques i la generalització de la industrialització, esdevé “instrumental”; sinó també perquè la reducció de l’esser humà a un agent racional capaç de controlar, i fins i tot reprimir, les emocions i els desitjos, és, en si mateixa, el camí

directe que condueix a l'oblit de la fragilitat de la condició humana i, d'aquesta manera, a la deshumanització dels homes...»

A partir d'aquí i tenint present la difusió dels vídeos de degollaments amb la mateixa força argumentaria que feia servir la Inquisició quan cremava heretges a la plaça pública, la professora adverteix, sense perdre de vista Guantànamo:

«La reducció de l'individu a una cosa impedeix, d'altra banda, tota compassió. No només no es reconeix l'altre com un semblant, com una presència que apareix davant meu i demana ser respectada com a individu, sinó que ja no es reconeix com un ésser sensible. Reduït a un cos descobert i habitat per forces que exclouen tota raó i sensibilitat, deixa fins i tot de ser “carn...”»

La carn, el cos que ens empresona al món, formaria part d'una primera inflexió en aquest recorregut: constatem després de segles de cultures i civilitzacions, que perduren en l'anomenat homo sapiens, la crueltat, la violència, l'odi i la desigualtat amb els que considerem inferiors o diferents, minories ètniques, religioses o sexuals. O majories, com les dones, transformades en mercaderia des de la despersonalització que proporcionen, sempre que calgui, la cobertura de la religió o determinades ideologies, incloent les que clamen per la llibertat de la mà invisible del mercat, però ignoren la igualtat i la fraternitat de la resta del cos.

I si el fet de pensar com activitat mental, ens ajuda a reflexionar sobre tot l'anterior; arriba el moment de preguntar-nos en quina direcció o amb quin ritme caminar després del que hem llegit i que ens aclapara, com a Steiner, en el sentit més corporal. És el moment de seure, reconèixer un cert cansament després de tant viatge físic i conceptual. I per aquesta pausa, he trobat a la biblioteca municipal una traducció de Carles Cardó, editada al 1928 per la fundació **Bernat Metge**, de les **Lletres morals** que **Luci Anneu Sèneca** adreça al seu deixeble Lucili:

«¿Creus que t'ha esdevingut a tu sol, i te n'admires com d'una cosa nova, que en un viatge tant llarg i en tanta varietat de països no aconseguissis d'espolsar-te la tristesa i la feixugor del cor? Es l'ànima la que has de mudar, no pas el clima. Ni que traspassessis la vasta mar, ni que, com diu el nostre Virgili, “terres i ciutats es retirin”, els vicis et seguiran onsevulla que vagis.»

Vicis, defectes, contradiccions. Com es sabut, Sèneca va ser preceptor del futur Cèsar Neró a qui exhortaria sobre la virtut de la clemència, molt abans de conèixer l'exili, ser acusat de conspiració i seguint ordres de l'emperador, obrir-se les venes a la banyera. Però abans, el Sèneca viatger transitaria per vies i calçades construïdes per esclaus sobre els que raonava en una altra lletra a Lucili:

«Pels que m'han vingut d'on ets tu he sabut amb molt de goig que vius familiarment amb els teus esclaus. Així escau a la teva prudència, a la teva cultura. "Són esclaus." Ans encara, homes. "Són esclaus." Ans encara, familiars. "Són esclaus." Ans encara, amics de condició modesta. "Són esclaus." Ans encara, conservents, si reflexiones que igual poder té en nosaltres i en ells la fortuna.»

Aquelles cartes morals formaven part d'un itinerari personal en el qual es palesa la preocupació de Sèneca per la salut personal, es descriuen aspectes de la vida quotidiana als carrers de Roma, o es comenta la visita a la vila on Escipió l'africà s'havia retirat a treballar la terra. I la necessitat de defensar una virtut oposada a les passions i guiada per la voluntariosa raó.

A l'assaig *El pensamiento vivo de Sèneca*, editat per Losada al 1944 durant un llarg exili a L'Havana, Mèxic i Puerto Rico, la filòsofa **Maria Zambrano** considera Sèneca **"un sabio a la defensiva porque es un hombre plantado en la zona más amarga de la historia, cuando la esperanza reciente ha desaparecido; esa hora en que ser hombre es estar solo y tener responsabilidad"**. La sorpresa en descobrir que ha desaparegut tota esperança, i malgrat això, no abdicar de la responsabilitat personal, apareix com una paradoxa que ajuda a donar sentit a la filosofia, malgrat que resulti inútil a l'hora de respondre per què serveix.

És normal que quan s'evoca l'origen de la filosofia es parli d'aquell astorament inicial, la sorpresa o el meravellar-se davant el món o la pròpia existència humana. Per tant, la necessitat de fer preguntes i trobar respostes, deixar enrere els mites en l'explicació de la realitat i passar a interrogar les persones, els objectes i els conceptes, obrint pas a la sistematització del pensament filosòfic que haurà de recollir les preguntes que des de abans de Tales, passen per Aristòtil, Descartes, Hobbes, Kant o Hegel i son sacsejades al segle de la industrialització per la cèlebre XI tesi marxista sobre Feuerbach: "Els filòsofs fins ara s'han acontentat amb interpretar el món; el que cal és transformar-lo".

Massa contradiccions al llarg de la història com per no advertir després de la irrupció de les idees socialistes, que aquella sorpresa inicial de la filosofia amb les successives interpretacions del món, semblava cada cop més fer acte de presència a manera d'inventari, se la donava per suposada. En el principi era la sorpresa, reconeixen alguns, però hem evolucionat i progressat des d'aquell meravellar-se inicial: moltes preguntes sobre l'univers i les seves lleis han tingut complida resposta en l'especialització de la física i l'astronomia, les interpretacions sobre la teoria dels humors i la relació entre els fluids del cos i els quatre elements, han trobat explicació en les formulacions de la bioquímica i la medicina, les atribucions a un possible homuncle que guiava el cervell, han quedat reduïdes a la cartografia de Penfield i les explicacions de la psicologia i la neurologia. Per tant, algunes respostes sembla que hagin perdut el gust per aquell astorament inicial d'una filosofia reduïda acadèmicament a àrees ben específiques. Sortosament, la curiositat com a part del progrés científic (*eureka!*) demostra que la sorpresa o el meravellar-se no pertanyen únicament a la filosofia, però si no són al seu cor, pot sentir-se a la llarga ociosa davant la pregunta redundant: per què serveix?

La percepció devaluada de la filosofia no es atribuïble exclusivament als valors que regeixen la nostra societat: la falta d'incidència o de presència en els plans d'estudi, també podria suggerir la necessitat de confrontar les conjuntures i discursos socials que fan que una matèria que ajuda a pensar críticament, es vegi reduïda testimonialment amb altres matèries que conformen la cultura humanista que ha inspirat Europa. No fa gaire, un polític molt liberal cavil·lava que al cap i la fi, si t'interessa algun filòsof sempre el pots trobar per Internet. Exactament igual que la pel·lícula *Aterrizo como puedas*. Per algunes ideologies, la filosofia estaria tant amortitzada com la mateixa sorpresa. I una mica de raó no els falta, no hi ha sorpresa sense sentiment que l'acompanyi, per tant, una filosofia que no s'interroga personalment, és a dir, a la intempèrie, pot convertir-se en una filosofia que acabi justificant *l'estatus quo*, que seria tant com dir el *modus vivendi*. I això ja ho feien els sofistes...

Però, quan o com hauria desaparegut la sorpresa en alguns com a expressió no tant sols conceptual? Podria esvair-se foragitada per una Raó absoluta que constata la incapacitat per fer front a un poder subordinat a les passions humanes i al pragmatisme. Una altra possible resposta ve suggerida per les reflexions anteriors de la professora Marzano, en esmentar el predomini d'una raó "instrumental" i la reducció de l'esser humà a agent

racional, que percep naturalesa i persones com a objecte. Una sorpresa que restaria únicament vinculada a la resistència íntima de persones com Sèneca, davant els límits que posa de manifest Zambrano:

«Esta es su amarga sabiduria: saber que no podemos abandonar-nos a la sinrazón, ni tampoco a la razón, porque ni la una ni la otra son enteramente. Saber que a cada instante de la vida, para cada asunto y circunstancia, existe una cierta mezcla de razón y sinrazón, ley y desorden.»

El reconeixement de saber-se sol amb la pròpia responsabilitat, l'equilibri entre raó i la seva absència o entre la llei i el desordre, explicita aquella incertesa a la que aboca determinat moment històric:

«Esto ser un sabio a la defensiva es característico de la época de Séneca y dentro de ella del estoico y del epicúreo, no del cínico, que es agresivo, activo casi com un cristiano. Es lo propio del estoico, porque el filósofo estoico no es un filósofo que se haya hecho tal por amor a la sabiduria, por ansia de verdad, sino que ha ido a la verdad como remedio de su vida. La verdad, en él la razón, tiene función de remedio, de ayuda, de algo a lo que se ha ido a echar mano menesterosamente. Nos muestra cómo al menos en ciertas épocas el mejor apoyo de la vida es lo que ha parecido ser su adversaria: la razón.»

Una veritat i raó, que quan compleix una funció remeiera, pot sentir-se en algun moment necessitada de consol:

«Consuelo y alivio de qué? Podríamos responder con suma facilidad: de la enfermedad, de la muerte de un ser querido, de la pérdida de la fortuna, del destierro, de la ausencia...,pero cuando una filosofia se preocupa de todo eso que ya da por sabido ¿es de veras filosofia? »

Possiblement no, però si el consol en l'adversitat es dóna per sabut quan s'ha recorregut a la raó com remei de la vida, també hauríem de donar per sabudes aquestes paraules de Sèneca, tot i que les nostres contradiccions ho impedeixen:

«La filosofia ensenya de fer, no de parlar, i exigeix que tothom visqui conformement a la seva llei. que la vida no desdigni de la paraula, ni hi hagi discordança entre els diversos actes de la vida, ans presentin tots un mateix color. El deure més gran de la saviesa, i ensems el seu millor indici, és la

concordança entre les obres i les paraules. La constant igualtat de l'home amb si mateix. "Això, ¿qui ho farà?" Pocs, però tanmateix alguns. Es certament cosa difícil, i jo no dic pas que el savi anirà al mateix pas, però si per una mateixa via.»

la fragilitat del cos, les tristor del pensament

Entre les particularitats del pensament es trobaria la capacitat de preveure i anticipar-se al futur, mitjançant un coneixement científic cada cop més capacitat per superar molts dels nostres condicionaments biològics. Els sorprenents avenços ens àrees específiques com la nanotecnologia, la biotecnologia i la robòtica, permeten vaticinar que molt aviat no caldrà acceptar estoicament l'envelliment i finalment el determinisme de la mort, com el vell Sèneca: moltes de les nostres cèl·lules podran ser reparades, la genètica ajudarà a seleccionar i escapolir-nos de les malalties hereditàries, la intel·ligència artificial no es podrà distingir de la humana en incorporar la intel·ligència emocional i, fins i tot, la capacitat moral; es podran fusionar els coneixements del cervell amb tecnologies que ajudin a superar el repapiejament i la caducitat. Són avenços que configuren el nou llenguatge del transhumanisme que entreveu, gràcies als avenços científics, un futur altament tecnològitzat però que tal i com està el pati, no crec que pugui anar mes enllà dels paisatges contaminats i plujosos que acompanyaven els protagonistes de *Blade Runner*. Res a objectar a allargar la vida de les cèl·lules, especialment quan comences a patir les xacres de la vellesa, però amb el nostre currículum com a espècie, convé recordar que aquest cos producte de l'evolució, amb el seu cervell i pensament, també exhibeix algunes limitacions, al menys, en les capacitats morals. I encara pot resultar útil l'ancià **Steiner** amb un altre dels seus llibres, traduït per Roser Berdagué i editat per **Arcàdia**: ***"Deu raons (possibles) de la tristesa del pensament"***. Precisament perquè és en el seu cos limitat, on l'autor situa un pensament amarat d'estats psicosomàtics, melangia, tristesa, frustració o la fiblada de la contradicció:

«El pensament pot teoritzar que el temps té un inici o que no en té cap (hi ha un sofisme despòtic segons el qual no té cap sentit preguntar per el moment *anterior* al Big Bang). El pensament pot produir models espaciotemporals, limitats o infinits, que s'expandeixin o que es contreguin [...]Els experiments del pensament, dels quals la poesia i les hipòtesis científiques en són els exemples més representatius, no tenen límits [...] El

pensament humà es reflecteix sobre la nostra pròpia existència. Sospitem, per bé que no ho sabem del cert, que els animals això no ho poden fer, tot i que els primats comparteixen ben bé el noranta per cent del nostre genoma. Podem crear un model, podem formular una expressió matemàtica adequada de la “mort tèrmica” del nostre univers, en virtut de la termodinàmica de l’entropia. O, a l’inrevés, podem donar arguments a favor de la vida eterna, de la resurrecció –una idea ben espantosa- o dels mecanismes cíclics de l’etern retorn” (com deia Nietzsche). No solament molts homes i dones corrents, sinó creadors de religions, metafísics com Plató i algun psicòleg, com ara Jung, han rebutjat l’axioma de la finalitat, del zero psíquic després de la mort del cos. El pensament pot errar lliurement per tota la gama de possibilitats. Pot apostar, fins i tot abans de Pitàgores, per la transmigració de l’ànima humana. No hi ha, no hi pot haver, cap prova verificable en un sentit o un altre [...] La infinitat del pensament també és una “infinitat incompleta”. Està subjecta a una contradicció interna que no té solució. Mai no sabrem si el pensament abasta tota la realitat...»

Efectivament, constatar l’anterior, produeix un cert estat de perplexitat, tristor o fins i tot nostàlgia d’algun Edèn primigeni, que es manté amb la lectura de qualsevol altra de les raons, com la que copio a continuació:

«Naixem dins una matriu lingüística que heretem històricament i que compartim de forma comuna. Les paraules, les frases que fem servir per transmetre interiorment o exteriorment el que pensem, pertanyen a una moneda que ens és comuna. Fan democràtica la intimitat [...]

Un pensament que, al seu torn, està format per agrupaments combinatoris i per la tria de components prefabricats. Pot ser que les regles gramaticals i els models a l’abast (les peces del joc del Lego) predeterminin, ens imposin, la immensa majoria dels actes de pensament i d’articulacions de la consciència. Les potencialitats de construcció són múltiples, però també repetitives i limitades. Per tant, l’autèntica originalitat del pensament, pensar un pensament per primera vegada (com podríem saber-ho?) és extremadament rara [...] Un nou acte de pensament, una fantasia sense un precedent discernible, heus aquí l’ambició, reconeguda o no, dels escriptors,

pintors, compositors i pensadors [...] Pensar és un bé supremament nostre, inserit en la més profunda intimitat del nostre ésser. També és el més corrent, usat i repetitiu dels actes. Heus aquí una contradicció insoluble.»

I encara una tercera raó de la tristesa del pensament, ben oportuna per completar les advertències fetes per la professora Michela Marzano sobre els nostres límits:

«En qualsevol instant de les nostres vides, desperts o adormits, habitem el món a través del pensament. Els sistemes filosòficoepistemològics que miren d'explicar i analitzar aquesta forma d'habitació es classifiquen en dues categories perennes. La primera assimila el coneixement i la consciència que tenim del món a la percepció a través d'una finestra. Aquest model, basat de forma una mica ingènua en una analogia amb la visió ocular, és la base de tots els paradigmes del realisme, de l'empirisme sensorial; dóna pas a una creença, per complexa o atenuada que sigui, en un món objectiu, en un “allà fora”, en el qual els elements ideals i materials ens arriben a través d'inputs conscients o subconscients i la seva ubicació per via intuïtiva, intel·lectual o experimental. L'altra epistemologia és la del mirall. Postula una totalitat de l'experiència, la única font verificable de la qual és la del pensament mateix. És la nostra ment, la nostra neurofisiologia, la que projecta allò que nosaltres prenem per formes i substància de la “realitat”...[...]Aquests dos sistemes oposats concorren en un punt capital: el vidre, sigui finestra o mirall, mai no és immaculat [...] Hi ha impureses i distorsions. Heus aquí el punt essencial: entre nosaltres i el món on vivim hi ha una interposició. Les conceptualitzacions, les observacions (com en el “principi de la incertesa”) són actes de pensament. No hi ha immediateses innocents de recepció, per molt espontànies i per molt irreflexives que semblin...»

La qual cosa obliga a una nova inflexió que ve suggerida per alguns dels consells de Sèneca: aquest pensament limitat, molt abans de l'aparició de la psicologia com a ciència, es veia en la necessitat de reivindicar un coneixement propi gairebé artesanal, que condicionava el coneixement de l'univers i la pròpia consciència de viure. Així ho sembla indicar, en el llindar de la mitologia, la frase dèlfica “γνῶθι σεαυτόν”, “coneix-te tu mateix”, gravada en un santuari dedicat a la mare terra. Un aforisme que també s'ha atribuït a personalitats com Pitàgores, Heràclit, Tales o Sòcrates.

Amb mitologia i sense, sembla evident que la necessitat del coneixement propi estava guiada per la necessitat de conèixer millor els altres. Venim d'un cervell evolutiu i per tant, existia la mateixa apetència o anhel de comprensió que ara, malgrat no disposar de les avançades eines de les neurociències. Tampoc era possible imaginar la possibilitat d'incorporar suports tècnics i genètics per corregir la nostra biologia mortal, però aquella gent més endarrerida, al igual que nosaltres, necessitava interpretar la conducta humana per donar sentit i significat al fet concret de viure en comú, som éssers socials.

Conseqüentment, ara no hauria de representar cap enigma una frase gairebé superada pel temps, tot i que falti completar-la: “coneix-te tu mateix i coneixeràs l'univers”. És evident que el coneixement de l'univers d'aquella època era molt limitat, encara faltava molt per arribar a Galileu amb el telescopi i a Stephen Hawking ocupant la càtedra de Newton. Per tant, existia una llarga distància entre el coneixement de l'univers d'aquells homes i dones de l'antiguitat i el de l'univers del segle XXI, amb un coneixement propi que l'hauria d'acompanyar complementària i exponencialment... Un coneixement que hauria de permetre identificar de manera conscient, emocions i sentiments en la fragilitat d'un cos, que encara s'incomoda a l'hora de preguntar-nos si hem progressat al mateix ritme tecnològic que moral. Una pregunta necessària després de revolucions i avanços científics al llarg dels segles, per constatar la inadaptació de la creativitat i els grans pensaments, als ideals de justícia social, es a dir, ni oprimits, ni opressors. També l'adverteix Steiner:

«Les fórmules màgiques es poden ensenyar: la notació musical, la sintaxi i la mètrica, el simbolisme i les convencions matemàtiques, la barreja de pigments, però l'ús d'aquests significats en noves configuracions de sentit i noves cartografies de possibilitats humanes al servei d'una *vita nuova* de creences i sentiments no es pot predir ni institucionalitzar.»

l'escola d'Atenes

Després del descans nocturn, arriba el nou dia. Un dissabte que anima a passejar pel mercat que des del segle XII convoca la gent de la comarca, les parades dels pagesos amb les verdures i les fruites, l'aviram o les parades de roba al voltant de la basílica. També els carrers adjacents, les fonts que fotografio per dibuixar-les algun dia, els edificis modernistes i la biblioteca municipal, un magnífic edifici que havia estat casa pairal de Torres i Bages. Afortunadament, el nouvingut no pot mostrar-se indiferent davant la quantitat d'actes culturals a una vila que aquest any ostenta la capitalitat de la

cultura catalana. I entre els vells espais, el claustre de Sant Francesc, edificat al segle XIII, un racó de la vella Europa on s'ha inaugurat l'exposició "nexes&poètics": pinzellades biogràfiques, coincidències i la fugacitat d'algunes trobades, barrejades amb les fotografies i els mots de Joan Salvat-Papasseit & Heinrich Böll, Gabriel Ferrater & Virgínia Wolf, Jacint Verdaguer & Charles Baudelaire. Nexes que permeten desvetllar perquè van coincidir Francesc Pujols i Bertran Russell l'any 1920 a Barcelona, Mercè Rodoreda i Marina Tsvetàieva l'any 1929 a París, Salvador Espriu i Naguib Mahfuz l'any 1933 al Caire, Joan Oliver i Samuel Beckett l'any 1951 a París, Vicent Andrés Estellés i Ernest Hemingway l'any 1959 a Pamplona o Montserrat Roig i Doris Lessing l'any 1988 a Bristol.

Biografies vitalistes que es troben fugaçment a l'encreuament dels camins, evocant el dolor de l'exili personal o de l'exili polític i cultural en una Europa que al seu moment va haver d'acollir els perdedors de totes les revolucions i contrarevolucions. Es tractava d'una època en la qual el feixisme, el nazisme o el comunisme, obligaven moltes persones a transitar per ciutats i camins ara sí, forçosos. Els exiliats i exiliades i els seus itineraris quan van ser expulsats dels fonaments d'Europa, els jueus però també els moriscs, els gitanos, els lliurepensadors fugint de l'absolutisme, els pelegrins o separatistes anglicans travessant l'Atlàntic, els camps de concentració a l'altra banda de la frontera per acollir els republicans, també els intel·lectuals catalans camí de l'exili per fidelitat a la pàtria i a la llengua de la infantesa.

D'alguna manera, recordar els exiliats de tot arreu en aquest mosaic europeu, convida a traslladar la nostra mirada a la pintura de Rafael *L'Escola d'Atenes*, un encàrrec del poderós papa Juli II, visible a l'antiga biblioteca del Vaticà, amb Plató sostenint *el Timeo* i Aristòtil *l'ètica a Nicòmac*. I entre una composició que inclou Pitàgores, Epicur i Empèdocles, Zenó, Euclides, Sòcrates o Plotí, reconeixem pel seu turbant un altre exiliat, el filòsof cordovès Averroes, introductor, traductor i comentador de les obres d'Aristòtil a Europa, la qual cosa ens trasllada directament a Còrdova, centre de poder a la civilització d'Al-Àndalus, un ampli territori ocupat pels musulmans al sud de la Península ibèrica.

Després de la invasió el 711 per tribus berebers del nord d'Àfrica que acabarà amb la derrota del rei visigot Rodrigo, els exèrcits musulmans arribarien fins la seu reial de Toledo, amenaçarien tot el nord de la Península amb les seves ràtzies i promourien la consolidació dels regnes cristians de Lleó, Castella, Portugal, Navarra i la Corona

d'Aragó. Del pas cultural d'aquella islamització, en tenim un ric mostrari artístic a Sevilla, Granada, Mérida, Toledo, València, Saragossa o Lleida. També l'art mossàrab a Castella, Lleó o Cantàbria i l'art mudèjar a l'Aragó.

L'expansió del califat de Còrdova correspondria al que abans era l'emirat d'Abd al-Rahman III i el seu fill Alhakén II, que consolidarien el seu poder al Mediterrani i nord d'Àfrica i comptarien amb un autèntic aparell d'estat andalusí.

Però, a més de centre polític, la Còrdova d'Averroes, que superava el mig milió d'habitants, esdevindria centre comercial, artístic i cultural i com capital principal d'Europa amb Madinat al Zahra, residència reial, podrà competir amb Bagdad i Constantinoble, capital de l'imperi bizantí. Malgrat tots els condicionaments d'aquella època que no cal amagar, Abd al-Rahman III afavoriria la tolerància entre les variades comunitats del seu regne, berebers però també àrabs, siris, jueus, mossàrabs i cristians. A Còrdova es va donar impuls a l'obertura d'escoles i biblioteques que comptaven amb llibres provinents de Constantinoble, Damasc o El Caire, una universitat que acollia astrònoms, geògrafs, filòsofs, estudiosos de la medicina i matemàtics que recollirien de la Índia l'actual sistema numèric. Així mateix, Còrdova disposaria d'una escola de traductors del grec i hebreu a l'àrab. La seva indústria treballava el mosaic i el coure i exportava fins als regnes cristians objectes de cuir, orfèbreria i vidrieria, regnes que per cert, estaven obligats a pagar tributs al califat per evitar el saqueig i el mercat d'esclaus.

Aquesta breu introducció es fa necessària per parlar, com podria suposar-se, de dos savis d'aquell moment, el que va retratar Rafael, Abu al-Walid Ahmad Ibn Rushd "Averroes" i el que no va retratar, el seu amic metge, filòsof i teòleg, el jueu Moshé ben Maimón "Maimònides". Tots dos són prou coneguts i tornaran a aparèixer més endavant, ara només voldria cridar l'atenció sobre un col·lectiu que figura a l'obra ***Historia de los jueces de Córdoba***, d'un autor d'aquella època, **Aljoxani**. El llibre es conserva a la biblioteca Bodleyana d'Oxford, una de les més antigues d'Europa. Una crònica social traduïda i prologada al 1914 per Julián Ribera, catedràtic d'àrab de la Universitat de Zaragoza i editada per el ***Consejo Superior de Investigaciones Científicas***.

Faig servir un exemplar de 1965 de la ***col·lecció Crisol*** (ed. Aguilar), una petita enquadernació en pell, herència familiar.

En l'extens pròleg, el professor Ribera recorda que l'autor era un estranger originari de Cairuà i veí de Al-Andalus. El llibre seria un encàrrec que Aljoxani va rebre del príncep Alháquem II, fill d'Abd al-Rahman III i una captiva cristiana. Per la seva realització, Aljoxani va comptar amb la col·laboració de membres de la mateixa cúria judicial, però sobretot, amb la tradició oral recollida de testimonis directes amb comentaris que palesaven les diverses classes socials. O l'ús de la llengua romànica a una Còrdova que permet certificar, a judici de Ribera, que en temps de Alháquem II, gairebé tres-cents anys després de la conquesta àrab, encara hi havia més d'un savi espanyol-musulmà o andalusí, orgullós d'expressar-se en llengua romànica (*latinado o llatí vulgar*), una llengua que continuava sent d'ús comú entre el poble, a diferència de les famílies més aristocràtiques i col·laboradores amb el nou ordre.

Ribera assenyala que els jutges de Còrdova els caracteritzaven algunes singularitats corporatives que permetia distingir-los dels d'altres comarques orientals com Egipte, molt influent sobre les doctrines jurídiques a l'altra banda del Mediterrani. Els cordovesos disposaven de jurisdicció sobre un territori escàs, no s'incloïen entre les seves atribucions dirimir disputes entre cristians o entre jueus que gaudien d'autoritats judicials pròpies, no exercien conjuntament càrrecs polítics ni delegaven la seva funció, accedien al càrrec amb el suport del vot o consens popular, etc.

Però ara toca llegir les justificacions de l'obra, que Aljoxani indica al proemi:

«Pues bien: cuando el príncipe (c.v.g.D.) ordenó que se compusiera el libro de Los Jueces, dedicado a aquellos que ejercieron el cargo aquí en tierras occidentales, en la gran corte de Córdoba, ciudad la más ilustre, es decir, los jueces nombrados bien por los califas, bien por los gobernadores que en Córdoba hubo antes de venir aquellos, invité yo a los narradores históricos a que me comunicaran las noticias que pudiesen recordar; interrogué a los doctos acerca de los hechos de estos jueces; pregunté a los ulemas respecto a la conducta que aquellos habian seguido en los tiempos pasados (no ciñéndome exclusivamente a lo que los jueces dijeron de palabra, sino también lo que pusieron por obra) y me encontré con algunas cosas muy curiosas...[...]Tambien indicaré los califas que nombraron a tales jueces, y haré notar lo bien que supieron informar-se para buscar y elegir a las personas; el cuidado que pusieron en exhortarles; su decidido empeño en que fueran hombres sinceros; y la solicitud con que les asistieron y

ayudaron en el ejercicio de sus funciones, cosas estas de las que se puede afirmar que son especiales características de los jueces de tan gran metrópoli, ciudad natal de los califas, sede de la más alta autoridad religiosa, centro de la comunidad musulmana, mina de las virtudes, residencia de los hombres superiores, depósito de las ciencias, punto de reunión de los sabios, capital del mundo...»

L'autor distingeix tant els jutges nomenats en els temps anteriors als califes com els posteriors i recull la diversitat d'arguments utilitzats pels candidats per rebutjar o acceptar el seu nomenament. Donat que ens referim a un moment històric de conquesta i reconquesta a mata-degolla i a una cultura en la qual un ateu o impiu podia ser crucificat, seleccionem la crònica d'un d'aquells cabdills i la manera de propiciar la conversió dels infidels cristians:

«Gobernó a España Ocba ben Alhachach El Salulí, valeroso campeón de la guerra santa, batallador en las fronteras, intrépido y valiente, que ardía en deseos de hacer daño a los politeistas. Su celo religioso llegaba hasta el punto que, cuando caía en su poder un prisionero de guerra, no lo mataba sin darle un espacio de tiempo durante el qual se le invitava a abrazar el islamismo, se le inspiraba el deseo de convertirse, se le hacian considerar las excelencias de la nueva religion y aun se le exponían los motivos de duda que pudiese ofrecer aquella que profesaba. Se dice que, por mediación suya y por virtud de tales medidas, se convirtieron al islam dos mil personas. Eligió como punto de residencia en España una ciudad que se llama Narbona...»

La personalitat d'un cabdill amb potestat sobre els seus presoners que abans de ser assassinats tenien la possibilitat d'una conversió forçada, no va impedir, arribat el moment, seleccionar Mahdí ben Móslim, reconegut per les seves qualitats, a qui demanarà o exigirà que accepti la funció de jutge amb aquestes paraules:

«-Escribe tú mismo la credencial del nombramiento que yo te otorgo.»

I a continuació el futur jutge va detallar les obligacions que entenia que donaven sentit a la seva credencial:

«En nombre de Dios misericordioso y clemente.

Esto es lo que Ocha ben Alhachach prescribió a Mahdí ben Móslim cuando le nombró juez:

Prescribióle el temor de Dios; que pusiera todo su conato en obedecerle; que realizara aquellas obras que debieran ser más gratas a Dios, tanto en secreto como en público, evitando todo lo que pudiera atraer su cólera y llenando su corazón del santo temor de Dios, buscando la defensa propia en el apoyo sólido y la protección segura de Dios, cumpliendo sus mandamientos, poniéndolo todo en manos de la Providencia, confiándose enteramente en el y temiéndole; pues Dios acompaña a los que le temen y a los que obran bien...»

Tot seguit adverteix davant els que actuen únicament en benefici propi i a expenses dels mes febles:

«Uno de los medios para atraerse la voluntad de Dios es el estar muy prevenido, muy despierto, muy receloso, muy sobre sí, para guardarse de gente engañadora, disputadora, pleitista e impostora que presenta testimonios falsos y violenta los derechos ajenos; no venga a resultar que el fuerte venza al débil, apropiándose los derechos que al débil correspondan...»

També recomana seleccionar bé des de ministres o consellers, fins els més modest ajudant o agutzil:

«Que los alguaciles y sayones, de quienes se haya de servir para llenar las funciones judiciales, sea gente honesta y continente (que se abstenga de lo ilícito), hombres que cumplan sus deberes religiosos, apartados completamente de la cràpula; porque lo que ellos hagan se imputará al juez a quien sirven...»

Mahdí ben Móslim subratlla la necessitat de contrastar les opinions, consultar llibres, no deixar-se portar per l'enuig ni tenir pressa per sentenciar sense examinar arguments i proves:

«Que se deje llevar pocas veces del enojo ni del enfado al oír a los reclamantes, antes bien, emplee su voluntar, su inteligencia, su cuidado, sus reflexiones, su ingenio y su lengua no solo en procurarles ampliamente la justicia y la equidad, sino en tratar de reconciliar a las partes y avenirlas...»

Prosseguim amb el relat sobre un segon jutge, Mosab ben Imrán, considerat un home just i obligat per les circumstàncies a plantar cara al poder:

«He leído una anécdota de la cual se infiere lo siguiente:

Que Elabás ben Abdala El Meruaní arrancó violentamente un cortijo a un hombre de Jaen. El hombre murió y dejó varios hijos. Cuando estos llegaron a mayor edad y tuvieron noticias de la rectitud y justicia de Mosab ben Imrán, se fueron a Córdoba, denunciáronle la injusticia que con ellos se habia cometido y probaron ante el juez su derecho. El juez, en su vista, mandó citar a Elabás ben Abdala, haciéndole saber lo que aquellos reclamaban y dándole noticia de los testigos que se habían presentado a declarar en contra suya...»

Com acostuma a passar entre gent poderosa, l'acusat va anar directament a Alháquem II per sol·licitar-li que ordenés al jutge inhibir-se i deixar el tema en mans del monarca, que enviarà un patge anomenat Vicent. Però el jutge ho té clar:

«Los demandantes han probado su derecho, para lo cual se han visto obligados a hacer grandes sacrificios y muy perseverantes trabajos y molestias, porque viven lejos de Córdoba; y como han probado el derecho que les asiste en su demanda, yo no puedo dejar de entender en este asunto hasta dictar sentencia.»

La resposta del jutge i les instigacions davant del monarca per part d'Elabás, van fer tornar al patge amb una ordre del monarca encara més peremptòria, però Mosab ben Imrán el va fer esperar i després de dictar sentència a favor dels demandants, li va dir:

«Puedes ir a comunicar al soberano que yo he realizado ya todo lo que de ley me compete, como juez; si él, como soberano, quiere derogar la sentencia, puede hacer lo que le plazca...»

Sense deixar un context tant actual, passem als arguments d'un altre jutge, Abenbaxir, quan desautoritza un conegut com a possible testimoni per a un judici. La raó serà el dispendi en la compra d'una esclava, cos, cosa:

«Entonces te dije yo : “¿Que necesidad tienes tu del arte de esa muchacha? Si tu la compras sólo para el goce sexual, deja esa i compra otra. Esa otra puede llenar el mismo oficio para que tú la quieres; no hay necesidad de dar

mas precio por ella”. Tú fingiste haber aceptado el consejo que yo te di; pero te marchaste y compraste aquella que era mas cara. Como entonces vi yo que la pasión te dominaba y te hacía comprar aquella muchacha y que despilfarraste el dinero comprando cosas caras, he temido que tu te dejes llevar de la pasión y que te domine también ahora en esta información de testigos...»

No cal insistir com sempre, en el context cultural. Precisament per això, resulta interessant llegir la resposta d'un ermità al jutge Mohámed ben Baxir, quan li demana consell abans d'acceptar la secretaria del jutjat de Còrdova. Abans de respondre, l'ermità necessita fer-li tres preguntes que copio a continuació:

1-“¿Tienes mucha afición a comer manjares exquisitos y a vestir telas peciosas y a montar en ágiles cabalgaduras?”

2-“Tu tienes bastante fuerza moral para resistir la tentación de las caras bonitas y otros apetitos de esta índole?”

3-“¿Gustas tu de que la gente te alabe y ensalce?¿Te disgustaria el que te dejaran cesante, por haberte encariñado con el cargo?”

Deixo a la imaginació del lector les possibles respostes després del pas dels segles.

Aquest breu mostrari entre moltes altres sentències, pot ajudar a aproximar-se al dia a dia d'un col·lectiu que formava part d'una societat amb les seves llums i ombres, misèries i grandeses d'una no tant llunyana civilització andalusí. La Història seguiria la seva marxa i la divisió l'any 1131 del califat Omeia en regnes de taifes, obriria pas a la dinastia almohade que obligaria a la conversió a l'islam a les minories i perseguiria tota dissidència, la qual cosa representaria la persecució i l'exili de persones com Maimònides i Averroes.

Però, no gaire lluny en l'espai i el temps, a la mateixa Península ibèrica, havia esdevingut un fet de gran importància pels fonaments de la cultura europea, com recorda **Miguel Candel**, professor d'Història de la Filosofia de la UB, al seu article **“La Escuela de Toledo y la Filosofía”** publicat a la revista *Punto y Raya*..

«El 25 de mayo de 1085 entraba Alfonso VI en Toledo previo pacto con sectores influyentes de la población musulmana, lo que hizo, felizmente, de este episodio de la Reconquista un relevo incruento en la cumbre del poder

político que permitió evitar cualquier desgarró en el rico tejido sociocultural de la capital del Tajo.

Toledo fue, a partir de ese momento, una simbiosis de las tres grandes culturas medievales (musulmana, judaica y cristiana) sin parangón en el, por lo general, intolerante Occidente cristiano. Plataforma ideal, por consiguiente, para el trasvase lingüístico y conceptual entre los tres mundos, uno de los cuales, el musulmán, era depositario además de lo esencial del patrimonio científico-filosófico legado por la antigua Grecia prebizantina.»

El fet que el siríac fos la llengua parlada al califat Omeia de Damasc i el grec la llengua dels documents escrits, va permetre al món àrab fer seus el llegat de les dues llengües que incloïen la filosofia aristotèlica i neoplatònica. La dinastia abbasí traslladaria la capital a Bagdad, i, com assenyala Candel, moltes obres filosòfiques gregues serien traduïdes a l'anomenada "Casa de la Saviesa" per iniciativa del califa Al Mamún. Aquestes serien les versions que arribarien des de Bagdad, primer a les biblioteques de Córdova i posteriorment a Toledo. Va ser en aquesta segona ciutat, gràcies a la iniciativa d'Alfonso VI i després d'Alfonso X el Savi, rei de Castella, fomentador de la cultura i reformador ortogràfic del castellà sense deixar també d'escriure en gallec, que es portaria a terme la traducció de l'àrab al llatí de gran quantitat d'obres científiques i filosòfiques, amb la col·laboració de políglotes europeus i entre ells, jueus i mossàrabs. D'aquelles traduccions, Candel enumera els Elements d'Euclides, la Física d'Aristòtil, les taules d'astronomia del matemàtic Al-Juarizmi, textos d'Alexander d'Afrodisia o d'autors de l'època, com Ishaq Al-Israili.

I una important precisió per part del professor i també traductor, sobre la laboriosa feina d'aquells savis i erudits que formaven part de cultures i llengües ben diferents:

«No se trató, por supuesto, de una transmisión aséptica, sino más bien de una transformación o adaptación léxica y, sobre todo, semántica. En efecto, la ya de por sí difícil tarea de transposición terminológica en tres o más etapas (griego - siríaco - árabe - latín) debía ir acompañada de una casi imposible transposición conceptual. Imposible por los cambios producidos en la cultura tanto material como espiritual de la humanidad entre el siglo IV a.N.E. y el siglo XII N.E. Nociones como la de "substancia", fundamental en toda la historia de la filosofía a partir de Aristóteles, sufrieron transformaciones semánticas profundas derivadas, no sólo del

diferente encaje en el entramado léxico de cada una de las lenguas a las que se fue vertiendo el original *ousía* griego, sino de los diferentes sistemas de ideas imperantes en cada pueblo y en cada época...»

Traductors i transcriptors al servei de la difusió del pensament d'altres cultures, ajudant a trobar sentit a un determinat moment històric, amb noms propis que rescata el treball de Candel:

«Con Juan Avendaud de España, Juan Ben David o, más propiamente, Juan Ibn Daud (judío converso que trabajó en Toledo a partir de 1130) se inicia la serie de traductores hispanos de la Escuela. Es, junto a Moshé Sefardí y Rabí Bar Hiyya de Barcelona, uno de los máximos representantes del eslabón judaico en la transmisión del pensamiento filosófico greco-árabe a Occidente. Las principales obras filosóficas por él traducidas son: *De intellectu* de Al-Kindi, *De differentia inter animam et spiritum* de Qusta IbnLuqa, *De ortu scientiarum* de Al-Farabí, *Fons vitae* de Ibn Gabirol o Avicbrón, *Maqásid al-falásifa* (*Las intenciones de los filósofos*) de Algazel y, sobre todo, el magno compendio filosófico de Avicena, texto fundamental del aristotelismo medieval y cumbre del pensamiento filosófico anterior al siglo XIII, titulado modestamente por su autor, igualmente célebre en el campo de la medicina, *Kitab al-Shifá* (*Libro de la curación*). Sólo ya por la transmisión de esta obra (sin la que sería imposible explicar la evolución de la filosofía europea a partir del siglo XIII) merece la Escuela de Traductores de Toledo un lugar de honor en la historia del pensamiento.»

Els enfrontaments entre cristians i musulmans continuarien fins que el regne de Granada fos conquerit el 1492 per els Reis Catòlics, Isabel de Castella i Ferran d'Aragó, que acabarien expulsant jueus i moriscs. A partir d'aquell moment i durant molts anys, la puresa de sang restaria en mans de la Inquisició, com van saber arribat el moment, santa Teresa d'Ávila (V Centenari d'una vida sorprenent), fra Luis de León, sant Joan de la Creu o Lluís Vives...

Malgrat tot, crec que Còrdova i Toledo poden ajudar a aportar significació a la frase d'Steiner: “ser europeu és intentar conciliar, moralment, intel·lectualment i existencialment els ideals, les reivindicacions i les praxis contraposades de la ciutat de Sòcrates i de la d'Isaïes”.

Si més no, permeten justificar que acabi aquesta part del trajecte amb una frase atribuïda a Averroes:

“Quatre coses no poden ser amagades durant llarg temps: la ciència, l’estupidesa, la riquesa i la pobresa”.

altres paisatges, altres mirades

Com en anteriors ocasions, el grup d’excursionistes hem quedat davant del Casal que aquest any ha commemorat la seva fundació amb l’exposició: *El Casal: bressol de cultura*. Un projecte col·lectiu que des de 1957, ha arreplegat tota mena d’activitats culturals i socials a les tres naus modernistes de pedra vista, bastides el 1913 amb el tradicional sostre de volta catalana i destinades a celler per la família Codorniu.

Avui anirem muntanya amunt fins l’Agulla, seu d’unes troballes arqueològiques que animarien la creació d’una Associació Científica i Cultural dedicada a preservar-les. Seguim les explicacions del Josep de Can Sans, l’autodidacta que estima i cuida el paisatge i ens ressenya també les troballes arqueològiques a la Cova de la Guineu o la del Bolet o camí del castell de Mediona, amatent sobre la riera, ens mostra l’antic pou de glaç que el grup netejarà al llarg del matí o dalt de les Roques Blanques, enumera les espècies del territori, la fagina, el gat mesquer o el duc. El Josep de Can Sans -vella xiruca- camina amb la motxilla i les tisores de podar a la butxaca, sempre a punt, recolzant-se en qualsevol dels bastons que ha polit amb la navalla. Arribat el moment, a prop d’Orpinell o de Mas Conill, ens indicarà on podem trobar la regalèssia i, a la tornada, ens farà passar per les restes de l’antiga explotació de bauxita durant l’autarquia franquista, o, en una sortida a Feixes, assenyalarà el roure d’allà dalt, per on passaven els nens “trencats”, es a dir, herniats, per tal que un ritual durant la màgica nit de St. Joan els curés. Però això no es tot, Can Sans es un autèntic museu d’estrís i eines netes, ordenades i agrupades per temes, procedents de les llars i les masies del municipi: matrícules de carro, estrís que rememoren l’ofici de baster o les feines del camp, navalles de podar, ensofradores, tisores, forques, una arqueta per esfilagarsar el cànem, clemàstecs, claus de totes les mides, romanes, una gàbia per la fura o trampes per caçar el llop, serien alguns dels objectes del passat que configuren una part de la memòria del poble. També hi ha arrels i branques de boix que el Josep convertirà en culleres, penjadors o didals per regalar als visitants. I frases sobre ceràmica penjades a la paret, com aquella de Joan Maragall *esforçat en el teu que fer...* o aquesta de Lao-Tse: *Todo viaje por largo que sea se empieza dando un solo paso*. El Josep reconeix, acabats

de fer 75 anys, que les cames no obeeixen com abans, possiblement no participi tant a les sortides. Per això, l'excursionista que ha compartit explicacions, paisatges i el termo del cafè, necessita deixar constància del ritme i compromís amb la cultura de qui ha viatjat tant sense sortir del seu estimat poble.

Però malauradament, ara toca referir-se a d'altres caminants de molt mes lluny, forçats per les circumstàncies, com expressen cruament les imatges de milers de refugiats fugint de les matances a Síria, Iraq, Afganistan, la determinació per arribar a Europa, l'apreciat Edèn. Quan escric aquestes ratlles la televisió els mostra per la carretera en direcció a Alemanya o Suècia, famílies senceres, la canalla explorant el camí de la mà del pare o la mare. Aquelles mirades infantils expressen desconsol i sorpresa davant la fatalitat del destí o la crueltat humana, mentre en altres indrets del planeta el curs escolar comença amb total normalitat. Els records per l'infortuni actual es barrejaran de manera agredolça amb els dels dies que anaven a escola, ajudaven la família per subsistir o jugaven a la platja, entre les vinyes o als carrers de la ciutat.

Al seu assaig *Déu és fanàtic?* publicat poc abans de finalitzar el segle XX, **Jean Daniel**, periodista, assagista i director durant molts anys del setmanari *Le Nouvel Observateur*. evocava la seva infantesa jueva a Argèlia, quan encara era una colònia francesa. Faig servir la traducció del francès al castellà d'Alejandro Madrid per l'editorial **Andres Bello**, tot i que com homenatge a un dels autors que apareixen al llibre, m'animo a fer una traducció bastant literal al català:

«La casa era gran, recordo, i ocupava un rectangle d'uns cinc cents metres quadrats; des d'allà es podia veure, per ordre de proximitat, la mesquita, la sinagoga, i més lluny, l'església. Vaig créixer entre la remor de les pregàries i la sonoritat de les invocacions; enmig del clam incessant dels psalms de l'Alcorà proferits en caloroses tardes de migdiada. Tant els vaig sentir que fins i tot avui, encara que em trobés a Samarcanda o Valparadís, escoltaria després de dinar el murmuri aclaparador dels fidels o el cant del muetzì. O les campanades imperioses de l'església catòlica que amb les seves profundes i melancòliques vibracions feien oblidar la lletjor del campanar que les aixoplugava. Encara les escolto, tant com les oracions dels fidels jueus a la sinagoga. Oracions desgranades amb una precipitació frisa i obstinada; difícilment podia imaginar que Déu, els seus sacerdots o els seus devots fossin capaços d'entendre alguna cosa. Aquests sorolls d'infantesa

s'han barrejat, sobreposat i confós. Ja no els distingeixo, escolto el ressò harmònic de la seva síntesis: han deixat al meu subconscient una petjada més carnal que els ensenyaments i els dogmes. Aquest univers religiós només existia pels seus sons. Tant es així, que quan per primer cop van evocar davant meu l'existència de protestants "silenciosos", vaig pensar que aquells religiosos tenien alguna cosa en comú amb els meus, ja que mai vaig sentir els pares aixecar la veu...»

Una societat en la qual convivia diverses religions i cultures, permetria Jean Daniel adonar-se de l'experiència quotidiana, d'algunes de les contradiccions que reflecteix el seu assaig:

«El primer sentiment d'absurd no va venir, com li va passar a Camus, del divorci observat entre la bellesa del món i el patiment dels homes [...] No, l'absurd em va envair en escoltar les comunitats religioses parlar d'amor al mateix temps que practicaven l'odi o, si més no, el rebuig...»

El seu pas per l'escola pública serà testimoni d'alguns éssers exemplars o mestres laics, pregoners d'una moral "sense obligació ni sanció", persones que no parlaven de religió però que finalment resultarien: **«Estranys i imponents pedagogs. S'ocupaven tant de recordar als ciutadans els seus deures com de defensar els seus drets. Per res del món haurien cedit a l'església, l'exèrcit o al poder la idea que tenien de l'honor i la pàtria.»**

Aquells éssers excepcionals i les seves passions col·lectives, que l'autor coneixeria durant la guerra i la descolonització, li farien més comprensible l'imperatiu categòric de Kant i convertirien personalitats com Albert Camus i André Chamson en els personatges més propers als herois de la seva infantesa. També els records el traslladaran al seu pas pel Líban, on se li planteja el problema del Mal i la violència, davant els enfrontaments armats entre civilitzacions provinents del monoteisme i d'un Déu considerat com absolut.

Jean Daniel era fill d'una moral heretada que no necessitava cap altra fonamentació que l'assumpció dels comportaments implícits a totes les religions, amb les seves regles de conducta i els seus tabús. Però mentre estudia a la Sorbone el 1946, es produeix una inflexió personal originada pel debat entre dos filòsofs, Emile Bréhier i Etienne Gilson sobre la necessitat o oportunitat d'una filosofia cristiana. Per Brehier, això representaria

posar-se al servei d'una religió i per tant, passar a ser teologia, una manera de pensar que creu més que considera, que tot comença per una Revelació o amb la paraula de Déu, com recullen els diferents textos sagrats a moltes religions. Per Bréhier el problema naixeria en el moment que la Revelació es converteix en Tradició i l'absolut teològic i el poder dels seus intèrprets obliga a qüestionar com no absoluta la revelació de la resta de religions. De manera que aquests intèrprets supprimeixen la funció crítica d'una raó que com es va comprovar amb els segles, podia també ser anul·lada a les dictadures comunistes amb uns processos polítics on s'exigia el penediment i reconeixement de culpabilitat per part dels que no podien defensar-se.

En qualsevol cas Jean Daniel, "el més religiós dels incrèduls", recorda que a Europa mai va deixar d'haver-hi resistència al pensament teològic:

«Aquells filòsofs que interessaven a Emile Bréhier i Etienne Gilson, el musulmà Averroes (de Còrdova), el jueu Maimònides (de Còrdova) i el cristià Tomás (d'Aquino) eren teòlegs. Volien conservar l'ordre, santificat en una societat concreta que es caracteritzava per la creença en Déu i la jerarquia dels seus intèrprets. Però al mateix temps es pot dir que s'oposaven a l'esperit de l'ordre teològic de la seva època, en tant que van reinterpretar la paraula divina per reconciliar-la, o conciliar-la, amb la filosofia grega. Renan es pregunta si existirà un Déu en alguna part, o un profeta, que pugui merèixer allò que el musulmà Averroes va atrevir-se a dir d'aquell home, el pagà Aristòtil. Averroes diu: "Aristòtil ha estat enviat per la naturalesa per oferir a tothom una idea de la perfecció, una idea del compliment, una idea de la beatitud". No es podia ser més agosarat i menys ortodox en aquella època.»

La resistència al pensament teològic i la necessitat de reconciliar-lo amb la filosofia grega anima Jean Daniel a aventurar-se una mica més lluny, a una illa del Mediterrani:

«Però un prodigiós teòleg català, l'estàtua del qual podem contemplar avui a prop de la catedral de Mallorca, supera de manera evident l'audàcia dels tres grans de la teologia lliure. A finals del segle XIII, al 1270, any de l'última croada i de la mort de St. Lluís a Tunísia, Ramon Llull escriu un tractat amb el títol *El gentil i els tres savis*. S'imagina un "pagà" (mai s'és ateu a l'edat Mitjana) que, sentint la proximitat de la mort, marxa de la seva terra natal. Abans d'entrar a un altre país, fa via cap a un camí

“paradisiac” que va a parar a un gran bosc. Allà coneix tres savis que pertanyen a tres religions diferents, la qual cosa ignora. Els tres savis són tan erudits, tan creients, els seus ensenyaments estan impregnats per una llum tan penetrant i suau, que el gentil se sent reconfortat. Està disposat a creure-se’ls. Però, els mateixos savis, que es mostraven tant units en afirmar l’existència de Déu, la Creació i la Resurrecció, li fan saber que un d’ells és cristià, l’altre musulmà i l’altre jueu. Representen les tres grans religions monoteistes presents a l’illa de Mallorca, que els cristians acaben de reconquerir i que abans ocupaven els musulmans.

Novament descoratjat, el gentil convida a cadascun dels savis a explicar la seva fe, la seva llei, per tal de decidir quina de les tres és superior. Els savis accepten. Cadascú intenta convèncer el gentil, que d’aquesta manera passa de pagà desesperat a àrbitre creient. Finalment, ningú es capaç d’arribar a una conclusió. El gentil dona per acabat el seu arbitratge i els savis decideixen continuar indefinidament el diàleg per mostrar que la veritat resideix en el fet de “preguntar”: Els tres savis es van acomiadar amb amabilitat i bona disposició; cadascú va demanar perdó als altres per tot allò que podia haver dit d’injuriós contra la seva llei, i cadascú va atorgar el seu perdó. Un va proposar als altres dos que es retrobessin regularment.

“Discutirem fins que arribem a tenir una sola fe i una sola llei, i ens comprometem a concedir-nos mútuament honor i servei mentre no arribem a un acord. Perquè la guerra, el patiment, la maldat, el fet d’infligir ofenses i deshonor impedeixen que els homes es posin d’acord en una sola creença.”

Els altres dos savis van acceptar allò que havia dit i tots tres es van felicitar.»

Jean Daniel es referirà a la vida atzarosa de Llull des dels començaments com patge de Jaume II, rei de Mallorca, fins abandonar la família, vendre els seus béns i marxar a Barcelona :

«Aprèn l’àrab per llegir, entre d’altres, els metges, filòsofs i místics musulmans Averrois i Avicena i el metge, filòsof i teòleg jueu Maimònides. És el temps de la Inquisició, que es deixa sentir sobre tot a tot arreu, i que no deixa de colpejar Mallorca; no obstant, es fa amic de descreguts i rabins,

al mateix temps que s'inicia en els grans místics de l'islam. Ramon Llull busca [...]»

Per Daniel l'obertura a una certa manera de laïcitat, vindria donada per la metafísica del qüestionament que proposa Llull amb els seus tres savis que en moments de confrontacions no han necessitat de la violència per convèncer el gentil de l'existència d'un Déu que, com a mínim, no justifica el fratricidi.

La proposta del mallorquí representaria pel periodista una manera d'endinsar-se en la modernitat i el postulat de separació entre allò que és polític d'allò que és religiós, sense deixar de preguntar-se al mateix temps si hi pot haver ètica privada de fonament espiritual, quina hauria de ser la missió d'un Estat laic i, finalment, si és legítima i eficaç la moral laica d'un estat sense Déu a una societat composta per grups religiosos. I afegint el canvi que representa amb les diferents revolucions, anglesa, americana i francesa, el rebuig de Déu com a cap d'estat:

«Precisem que es tracta del Déu del monoteisme: res no hi ha en els textos fundadors de l'hinduisme, el budisme, el jainisme o el sikhisme que imposi una organització rigorosa dels homes a la ciutat; res comparable a la Torà jueva, als dogmes catòlics o a la xària musulmana [...] La qual cosa no impedeix que l'estat nació indi es trobi obligat a arbitrar guerres que es qualifiquen de religioses. Els EEUU es troben amb freqüència en idèntica situació [...] El “gran somni americà” de la fusió de races tendeix a ser reemplaçat per una neutra, incolora i jurídica administració dels conflictes intracomunitaris, fins al punt que la nació es pregunta si els seus ciutadans no tindran més divergències que punts en comú. Tothom coincideix en una sola regla: la coexistència sota la tutela de la Constitució.»

L'analista adverteix o detecta al final de segle una societat amb un passat centralista i jacobí, sobre uns canvis que s'entreveuen i que podrien plantejar reptes en el futur:

«Els revolucionaris i constituents van donar origen a un fenomen revolucionari: *l'individu sobirà, considerat al marge de la seva religió, el seu origen, la seva comunitat i la seva classe* (...) L'estat republicà és l'expressió de la sobirania popular, expressada per ciutadans lliures i iguals. Tanmateix passa que les comunitats ressorgeixen a França, s'organitzen i de vegades, els seus representants s'associen per reclamar tal o qual

reforma. Només podem alarmar-nos davant d'aquesta evolució, el resultat de la qual, caricaturesc i paroxístic, pot observar-se als EEUU o al Líban i encara pitjor, a les exRepúbliques soviètiques o als territoris de l'antiga Iugoslàvia. Ens trobem a l'era del comunitarisme...»

La paraula comunitarisme introdueix una nova inflexió entre tantes com proporciona la lectura d'aquest privilegiat cronista del seu temps:

«Una gran paradoxa de la modernitat és haver destruït la “comunitat” i intentar, des de llavors, de tornar-hi. El tema de la comunitat *artificial* travessa la reflexió política moderna des de Hobbes fins a Marx. “L'home integral”, que ressusciten els grans sistemes, no és altra cosa que l'individu etern, abans que les revolucions jurídiques d'Anglaterra i França separessin l'home del ciutadà [...]»

Aquell “home integral” que ressona en el mite de l'individu etern representa la nostàlgia d'allò que era complert, ja sigui en una Història mitificada o dins nosaltres mateixos. Per això, Daniel reclama concreció:

«No podrem avançar, qualsevol que sigui la nostra reflexió sobre la relació entre allò religiós i allò diví, o entre la política i la religió, si no distingim des del començament uns conceptes que s'acostumen a utilitzar de manera intercanviable. La revelació és assumpte de Déu. La fe i la creença, assumpte dels homes; la religió i la tradició, de la ciutat.

Sens dubte, per tal que una creença s'encarni entre els homes necessita desenvolupar-se per mitjà del temps, organitzar-se en institucions, declinar-se en Esglésies. Convertir-se en religió. Ara bé, així que se separa de la mística, és a dir, de la contemplació individual; així que exigeix intercessors, com el *pater familias*, el sacerdot, el profeta o el cap, la religió tendeix, obeint un impuls natural, a solidificar-se en una tradició. Llavors perd allò que era la seva virtut original: la ruptura amb l'Ordre, i ella mateixa es converteix en Ordre.»

Però, sabem amb escreix de l'existència d'altres ordres nous amb els seus líders revolucionaris disposats a posar terme al passat, com també ho pretén el místic:

«No hi ha Revelació ni transcendència a l'origen del nou ordre soviètic, feixista o nazi. Tanmateix tots tres comparteixen la força d'una creença

comú: és necessari crear un “home nou”; per això els tres moviments són moviments “revolucionaris”, ja que trenquen amb la tradició.»

És interessant afegir que van ser precisament les tensions ideològiques i militars entre els països darrera el teló d'acer i Occident, les que van acabar amb l'amistat entre Camus, contrari a la violència i Sartre, convertit en adalid de la violència revolucionària i més propici a la guia del Partit Comunista, l'oracle. La densitat de l'assaig i el nivell del periodista, resulten reveladors: Daniel esmenta les astúcies i revenges de la tradició, al·ludeix al fracàs del progressisme àrab i a l'enderrocament del referent soviètic que deixarà el camí lliure al retorn de l'islam, allò que anomena “l'austeritat del patriarcat”. També es refereix a la cosmologia dels nombrosos deus grecs per detenir-se en el personatge d'Antígona i preguntar-se qui seria el fanàtic a l'obra de Sòfocles. Així mateix, subratllarà la fragilitat de l'humanisme que ha deixat fa molt de temps de ser una idea triomfant entre una classe intel·lectual que, quan menciona Prometeu, ho fa per advertir que l'atreviment té un preu. Però oblida citar Bertrand Rusell, membre d'un Tribunal on havia declarat: *Si certs actes i violacions de tractats són crims, es tracta de crims que no importa qui els comet, si els Estats Units o Alemanya. No estem preparats per estipular una norma de conducta criminal contra altres que no estem disposats a invocar contra nosaltres.* Jean Daniel si que al·ludirà a la mitologia que envolta l'elecció dels escollits, pobles que van sobreviure a diluvis que ja apareixien a l'epopeia de Guilgameix, farà 4700 anys, o personatges que se sentien predestinats com l'emperador Carles V, Francesc I de França, Frederic II de Prússia, Hitler o De Gaulle. Però, no resulta fàcil escapolar-se de la mitologia, com demostren les formes religioses que adopten certes ideologies:

«El culte a la Raó, al Progrés o a la Ciència, com també el culte organitzat a la Història i al Poble es poden celebrar i viure de manera religiosa. Sobretot quan el culte a la Raó condueix a una ideologia i a un sistema de conceptes que impliquen, degut al seu èxit, la suspensió de l'esperit crític [...]»

Un esperit crític que mai li va faltar a Jean Daniel que, cap el final del seu assaig, reconeixerà la fi de la il·lusió prometeica representada per Camus i la seva simpatia pel Jesús terrenal descrit per Ernest Renan, mai indiferent al patiment humà, la fermesa d'aquell radical quan se situa al costat d'una dona a punt de ser lapidada:

«En efecte, Camus, al qual fins llavors havia seguit amb devoció, em deixava de cop i volta insatisfet: la santedat sense Déu ja no em deia res,

perquè, amb o sense Ell, no tenia vocació. Sísif, en última instància, i la pedra rebel que empeny fins el cim i que roda perpètuament, em semblava exasperant pel seu impassible automatisme [...]»

Malgrat la seva admiració pel profeta que predicava per terres palestines, Daniel és realista després de fer memòria dels crims protagonitzats pels hereus del Crist:

«Tot això mostra que Déu, que no ha aconseguit que s'acompleixin els seus manaments a través de Moisès, tampoc ha tingut èxit en aplicar-los als mateixos homes amb els quals va compartir sobre la terra el patiment dels patiments. Tanmateix, la idea era bonica i gran. Déu haurà de trobar una altra cosa. O l'home haurà d'inventar un altre Déu.»

Toca finalitzar aquesta tria sobre el més religiós dels incrèduls. I res millor que les paraules que el periodista dedica a Ramon Llull, molt adequades l'any que commemorem el 700 aniversari de la seva mort:

«Llull planteja les sis regles del joc d'un diàleg entre cultures; regles que, profèticament, serveixen encara avui. La discussió ha de respondre a una necessitat existencial. Mai s'ha de buscar la victòria, perquè d'ella no emana la pau. L'acte de contrició ha de ser la introducció de tot diàleg entre religions. El diàleg no pressuposa una determinada creença, sinó la fe en l'acte mateix de la trobada que per aquesta raó és un acte religiós. No obstant, cadascú ha de ser fidel a la seva consciència. Les religions no són fins en elles mateixes sinó mitjans per accedir a la veritat divina. El diàleg es desenvolupa sense preveure el resultat. Ningú sap quina religió escollirà el gentil. La unitat de la veritat a la qual aspira el cor humà no és la uniformitat d'opinions sinó més aviat la seva equivalència, la seva complementaritat o fins i tot, la seva polaritat”.

llibertat i consciència

Fidel a la seva consciència, hem llegit una mica abans. Una fidelitat subjectiva entre persones de cultures diferents que van necessitar aproximar-se, a la seva manera, a allò que es considera en terminologia religiosa, l'inefable. Per tant, les narracions d'experiències i vivències de persones procedents de la cosmologia budista zen o tibetana, els misticismes cristià, musulmà, hindú o les diferents cultures indígenes a tots els continents. Unes narracions que expressen sentiments o emocions quan suggereixen

la trobada amb una dimensió que dona sentit a la vida d'homes i dones sovint sospitosos per qualsevol Ordre. Un món intimista, d'emocions o d'absència d'emocions, però certament, una manera significativa de verbalitzar experiències que poden suggerir una certa atemporalitat, més enllà de qualsevol imatge, en afirmacions tant poc ortodoxes com aquesta: “anar d'esquerra a dreta és molt fàcil, guanyar o perdre també és molt fàcil, però no guanyar ni ser vençut és molt difícil”. Vivències i descripcions que fomenten la curiositat per altres paràmetres culturals dins una “realitat” que configurem amb la nostra forma de relacionar-nos, la qual cosa convé tenir present en societats cada cop més multiculturals, on conviuen pobles amb tota mena d'estereotips que no són d'ara, s'arrossegueu fa segles.

En aquest sentit crec que ens poden ajudar les reflexions de la professora **Martha C. Nussbaum**, catedràtica de Dret i Ètica a la Universitat de Chicago, amb la conferència, també editada pel CCCB i traduïda per Zoraida de Torres, *Llibertat de consciència*. Davant una homogeneïtat que es considera imposada per la por a la diferència, Nussbaum adverteix sobre la necessitat del respecte igualitari a la llibertat de consciència de cada persona, que comportaria en casos o situacions concretes, l'eximent d'algunes normes obligatòries per a la resta de la ciutadania. L'autora nord-americana posa exemples de la manera tradicional de legislar al seu país amb una memòria històrica bastant més recent que l'europea. Una memòria que, obviant les nacions indies, s'iniciaria amb l'arribada dels colons pelegrins fugint dels enfrontaments religiosos a Anglaterra i obligats a legislar per garantir de forma igualitària la llibertat de consciència, incompatible amb qualsevol mena d'institucionalització d'una religió sobre les altres.

Una tradició que concedeix a la consciència personal capacitat per buscar el fonament ètic i el significat de la vida tindria, d'acord amb la professora, un precedent en l'estoïcisme. Tanmateix, la concreció política d'aquestes idees haurà d'esperar fins el segle XVII amb el filòsof Roger Williams, autor d'*El dogma sagnant de la persecució per causa de consciència* i fundador de la colònia Rhode Island, on hi tenien cabuda minories que rebien un tracte discriminatori: els indígenes i les seves reivindicacions territorials, quàquers, batistes, jueus, catòlics, musulmans... Serà ell qui permetrà Martha C. Nussbaum establir algunes diferències amb la tradició legislativa del continent europeu i un dels seus ideòlegs més representatius, Locke i la vindicació del contracte social. Una idea que havia guiat Hobbes (*homo hominem lupus*) i a la qual

Rousseau faria referència posteriorment. Els drets i deures que assolim per viure en comunitat, impliquen la renúncia a la llei “natural” per tal de pactar i posar fi als continus enfrontaments. La professora, ciutadana d’un país que malgrat els esforços, al segle XX marginava les seves minories indígenes, catòliques, jueves, mormones o de testimonis de Jehová, assenyala que es tractava de minories percebudes com una amenaça, el mateix que passa ara amb els llatinoamericans, els musulmans o la mateixa ciutadania afroamericana. No obstant, en la seva reflexió sobre com articular la convivència entre minories ètniques i religioses, considera que no està sola:

«Tot i això, estic convençuda que Europa ha de resoldre problemes molt similars, i es troba en desavantatge perquè no fa tant que ha hagut d’enfrontar-se a la diversitat religiosa i no ha desenvolupat encara els recursos legals i polítics necessaris per gestionar-la. Evidentment, a Europa hi ha hagut diversitat religiosa des de sempre ja que hi havia jueus i altres minories, però la majoria cristiana era tant forta que fins no fa gaire es podia eludir el conflicte. Els colons americans, en canvi, tenien clar ja des del 1640 que per sobreviure havien d’aprendre a respectar-se mútuament, i això va fer que fossin menys arrogants i busquessin una veritable cooperació.»

Per Martha C.Nussbaum, a Europa ha predominat la tradició lockeana que combina la llibertat religiosa amb l’assimilació i per tant, inclou les sancions legals a minories que es considera que no és possible concedir-los-hi cap exempció. Observa que la tradició nord-americana consideraria inconstitucionals algunes normes franceses o algun decret britànic:

«Sancionar algú per seguir els dictats de la seva pròpia consciència en assumptes que no impliquin cap perill per a la pau o la seguretat és una agressió que nega la igualtat entre tots els ciutadans. Al meu entendre, els europeus haurien de tenir en compte aquesta tradició i veure quines lliçons en poden treure.»

Mitjançant el repàs de diverses sentències, la filosofa ens fa present que per a l’evolució de les lleis a la societat nord-americana, s’han hagut de valorar la varietat d’universos culturals que obligaven a crear exempcions pels jueus per no haver de declarar en dissabte, respectar les creences religioses de quàquers, menomites o testimonis de Jehová amb el servei militar, el secret de confessió dins l’imaginari catòlic o el consum

del *peiot* o la *huasca*, plantes sacramentals per algunes cultures indígenes. Per tant, es tractaria, a diferència d'alguns països europeus com Espanya, d'una constitució no immobiliària, obligada a repensar i reformar les lleis. Un país que també des d'una llibertat de consciència emparada en la tradició liberal, defensa el dret individual a portar pistoles, escopetes, fusells d'assalt i metralletes, davant el deure col·lectiu de controlar-les si no volem tornar a la llei "natural"...

Respecte a la separació entre Estat i Església com a defensa de la llibertat i la igualtat, la professora convida a preguntar-nos fins a quin punt és bona o dolenta la separació total, i identifica el que anomena enemics del respecte igualitari: el plantejament institucionalitzador, com passava al seu país amb la confessió protestant i el plantejament antireligiós, que consideraria la religió un producte atàvic, irracional, sempre sospitós, un producte cultural que hauria de formar part de l'esfera privada, la qual cosa origina interpretacions, legislacions i restriccions respecte la vestimenta, els símbols religiosos o els ajuts socials a persones o comunitats.

La filòsofa recorda, des del reconeixement que no disposem com espècie, d'una resposta definitiva a les preguntes sobre el significat de la vida; que la consciència esdevindria punt d'inflexió i trobada, i tant si el seu exercici adopta una forma religiosa com laica, necessitaria de suports polítics per tal que sigui reconegut el respecte igualitari. I conclou que la mateixa Declaració Universal dels Drets Humans, que no podia fonamentar el text en una doctrina determinada, havia de promoure una visió moral de la dignitat humana que no pot ser indiferent a les minories i a la seva manera de viure i expressar-se. Una dignitat humana que s'enriqueix amb la pluralitat i que considera que el vot i les urnes representen el millor camí perquè puguin expressar-se tant les majories silencioses com les minories silenciades.

Mentre reflexiono sobre la Declaració Universal dels Drets Humans, aprofito el programa de la capitalitat cultural per visitar l'exposició col·lectiva *Terra Nullius*, (terra de ningú), amb pintures d'artistes procedents de diferents països a banda i banda del Mediterrani, unes obres que denuncien les fronteres Nord-Sud, Europa-Àfrica. A l'exposició, una tanca s'interposa entre les pintures penjades a la paret i la mirada del visitant a l'altra banda del filferro.

Precisament el filferro ens remet novament a les notícies que parlen de redistribuir aquells refugiats arribats a tot Europa, acompanyades per l'hostilitat d'alguns governs que posen novament sobre la taula els diversos models legislatius tant europeus com

americans i la necessitat de lluitar contra els prejudicis i estereotips entre els pobles que l'habiten. Els estereotips, cal recordar, serien un seguit de creences compartides socialment sobre un grup de persones determinat: gitanos, moros, jueus, romanesos, sicilians o llatins. Un exemple pràctic sobre l'ús d'estereotips, per posar un exemple no gaire allunyat, s'ha produït durant el procés sobiranista a Catalunya que ha desfermat tot un seguit d'insults i desqualificacions que han sorprès la premsa estrangera, més acostumada al procés viscut a Escòcia i la proposta de pacte i diàleg per part del govern de Cameron, qui per cert va guanyar el referèndum.

Però no voldria fer tant consideracions polítiques, com recordar que les respostes estereotipades a tot arreu contribueixen a fer créixer l'hostilitat també a tot arreu. En aquest sentit la psicologia social pot aportar claror de la mà de **José Luis Sangrador**, professor adjunt de la Facultat de Psicologia de la Universitat Complutense amb el seu treball *Identidades, actitudes y estereotipos en la España de las autonomías*, editat per el **Centre d'Investigacions Sociològiques** l'any 1996. Un treball a les acaballes d'un segle, en el qual les persones enquestades expressen les seves actituds cap a si mateixos, els habitants d'altres comunitats i Europa.

Significativament, les dades estadístiques reflecteixen que quan es tracta de valorar les actituds envers els diferents grups territorials, a l'Espanya autonòmica formada entre d'altres pels pobles gallec, asturià, andalús, extremeny, canari, castellà o basc; els catalans apareixen en el lloc més baix de la valoració, per sota de la resta de comunitats autònomes. I fins i tot per sota dels ciutadans europeus. més allunyats geogràficament, però que superen als catalans en l'apreciació. El resultat del treball del professor Sangrador també mostra que quan es pregunta als enquestats sobre les seves preferències a l'hora d'escollir un company de feina, els catalans apareixen a l'últim lloc de la llista. Representen el grup que suscita més rebuig per un significatiu 60 % dels ciutadans espanyols enquestats. Els catalans som percebuts com a diferents, significativament per sota dels bascos malgrat el rerefons del terrorisme a aquella societat. Serien dades que confirmen una percepció àmpliament compartida que no ha variat al llarg del temps sobre un grup social que "oficialment" pot ser definit com treballador i responsable, però que quan es tracta d'escollir-lo com a company de feina i per tant, de manera més empàtica i afectiva, obre pas a idees estereotipades sobre els trets psicològics dels també considerats garrepes, insolidaris, antipàtics, egoistes, victimistes i, finalment, separatistes (mai separadors) catalans. A partir d'aquí, via lliure

per establir paral·lelismes amb patologies diverses o la ideologia nazi, una consideració que no cal menystenir, i menys l'any que commemorem els 75 anys de l'afusellament de Lluís Companys, un president escollit democràticament i detingut a l'exili francès, precisament pels nazis. Davant la banalització del nazisme, res millor que l'humor poc banal de la pel·lícula *El gran dictador* i l'escena del globus terraquí petant en mans del pensament únic, 75 aniversari.

Allò que resulta interessant perquè afecta qualsevol grup social, és l'observació del professor Sangrador en subratllar que tant si metodològicament posem l'èmfasi en processos cognitius com en processos més afectius i motivacionals, els components socioculturals contribueixen a conformar els estereotips i, en un moment donat, justifiquen accions col·lectives i gregàries envers un determinat grup. Però encara resulta més interessat la seva observació sobre aquesta mena de categoritzacions, que contribuirien a construir una realitat social en comptes d'ajudar a reflectir-la, des del moment que compten amb la complicitat de determinats mitjans de comunicació que col·laboren a l'esmentada construcció. Els estereotips serien una manera poc innocent d'aixecar murs amb sentiments que, al cap i a la fi, seran necessaris per avalar qualsevol projecte comú. Un projecte que si vol ser comú, evidentment haurà d'escoltar les majories tant com les minories per evitar que alguns s'atorguin la representació de tothom. No cal privilegis, votant la gent s'entén.

Però qualsevol projecte comú, com seria el de la regeneració, necessitaria d'una nova transició que no es podrà fer sobre l'esperit de la vella (*entre todos lo mataron y el solito se murió*). La irrepetible trajectòria i personalitat d'Adolfo Suárez així com la dels seus interlocutors polítics, forjadors de l'anomenat esperit de la Transició, no pot ser evocada com part d'una operació de marketing, necessitarà d'un consens ampli, la qual cosa no sembla previsible. Entre altres raons, perquè la concòrdia que presidia aquell esperit tant idealitzat va néixer de renúncies, pactes i omissions entre interlocutors ja històrics i lideratges diferents dels d'ara, quan el bipartidisme està desacreditat i decidit a passar a la Història amb la vella Transició. Per tant, serien els representants actuals de les diferents forces polítiques i nous interlocutors, els que haurien de bastir el sentit d'una concòrdia (acord, conformitat, pacte, harmonia) per la qual seran insuficients els platós televisius i les aliances estratègiques. Una perspectiva a hores d'ara poc probable. La corrupció a Catalunya i a Espanya obliga a plantejar que una "nova" transició, si no es vol rememorar el príncep de Lampedusa, hauria de tenir present les causes

estructurals d'un caciquisme enquistat, portes giratòries a dojo i finançament de partits mitjançant comissionistes i aconseguïdors. Una transició que hauria de posar en qüestió comportaments atàvics que conformen el caràcter *campechano* de tants representants de la nostra classe empresarial, com el popular home de negocis, inversor en obres d'art i esportista de risc, Luis Bárcenas Sefuerte o el reconegut melòman i filantrop Fèlix Millet i Palau de Plegamans. Les diverses trames al cor del sistema polític/empresarial, carn i ungla, intercanviant-se regals amb la mateixa il·lusió que "l'amic invisible": joies, àtics, *bodas, bautizos y comuniones*, requalificacions, comissions i convencions, cotxes i cacera, coca, ball i *el mundo por montera*. La vessant lúdica del patriotisme: *más maderaaa!!!*

Però, si no arriba la regeneració per causes alienes al servei, *permanezcan atentos a sus pantallas*, els estrategues d'alguns partits podrien incloure alguna pregunta sorpresa en confeccionar les llistes, per poder trencar-se de riure davant la cara d'espant del candidat:

“¿Tienes mucha afición a comer manjares exquisitos y a vestir telas peciosas y a montar en ágiles cabalgaduras?”

Finalment, una possible transició hauria de tenir molt present la realitat d'una Europa convulsa convertida cada cop més en un búnquer defensiu amb l'amenaça latent d'entronització d'ideologies senils i, entre populars i populistes, el risc que aparegui algú que et clavi la vista com una ordre de comandament mentre t'exhorta paternalment: *haga como yo, no se meta en política*.

Per tant, uns temps que necessitaran més que mai tenir present l'elogi a la diferència del professor Sangrador:

«Frente a la internacionalización del mundo, a la globalización de las identidades, a la homogeneización de los comportamientos, no resulta inconveniente un elogio de la diferencia, de la distintividad, una vuelta a los orígenes recordando que una de las influencias sobre la propia configuración del modo de ser, es la recibida de la tierra donde se nace, con su clima, sus gentes, sus tradiciones, su cultura, etc. No es una influencia determinante, sin duda, pero ¿por qué rechazarla? (...) Pues lo que probablemente da sentido a la diversidad, lo que justifica su reivindicación y la configura como algo atractivo, que conduce a la solidaridad y no a los

enfrentamientos, es que por encima de las diferencias los seres humanos no son, en último término, tan distintos[...]»

les papallones de l'ànima

En aquest llarg viatge entre idees, paisatges i inflexions que finalment sempre són personals, hem pogut constatar la fortalesa de l'imaginari religiós en una postmodernitat abocada a transitar cap a un transhumanisme amb noves preguntes. La figura de Llull ens ha permès recobrar les vivències suggerides pel misticisme i evocar la pluralitat de la seva expressió a totes les cultures, així com la valuosa aportació de traductors i transcriptors en la transmissió del coneixement, els valor de llibres com el comentat anteriorment, resultat d'una tria personal, altres circumstàncies i paisatges. Precisament, entre aquella herència amb una vintena de títols de la col·lecció **Crisol**, s'hi troba **Páginas de mi vida** de **Santiago Ramon y Cajal**, Premi Nobel de Medicina i Fisiologia el 1906, compartit amb Camillo Golgi. En unes pàgines amenes i il·lustratives de tota una època, el científic fill d'un metge rural narra els seus records infantils i juvenils, les seves entremaliadures, l'afició al dibuix que tant útil li seria en el futur, la carrera mèdica i militar, el casament gairebé en secret amb la seva dona, les inquietuds personals que l'animarien a participar en un comitè d'investigacions psicològiques sobre somnambulisme artificial i suggestió. Finalment, la consagració a la recerca que li va permetre millorar el mètode de tinció de Golgi i descobrir l'estructura de la cèl·lula nerviosa i la seva funció. Una neurona que d'acord amb la llei de la polarització dinàmica, s'activaria mitjançant la transmissió unidireccional de l'impuls nerviós entre un bosc de ramificacions que conformen la substància gris i el sistema nerviós cerebroespinal. Unes neurones «**de formas delicadas y elegantes, las misteriosas mariposas del alma, cuyo batir de alas quién sabe si esclarecerá algún día el secreto de la vida mental.**»

La vida mental pels antics grecs s'identificava amb l'alè, una papallona amb les ales esteses, la *psi* de l'abecedari grec que deixa el cos en l'últim sospir... Perquè, al cap i la fi, la manera d'organitzar-se d'aquelles ramificacions i connexions de cèl·lules és la que ens permet donar forma a les idees, verbalitzar els nostres pensaments, memoritzar imatges que després dibuixarem o interpretar música per acompanyar qualsevol cerimònia sagrada o profana. Com a persona, Ramon y Cajal feia servir metàfores poètiques, però com a investigador havia de ser més concret:

«Dejo consignado que el gran enigma de la organización del cerebro se cifra en averiguar el modo de terminarse las ramificaciones nerviosas y de enlazarse recíprocamente las neuronas. Tratàbase de inquirir como rematan las raíces y las ramas de esos arboles de la substancia gris, de esa selva tan densa que, por refinamiento de complicación, carece de vacíos, de suerte que los troncos, ramas y hojas se tocan por todas partes.»

Abans d'arribar fins aquí, Cajal havia estat un autèntic trapella a qui el seu pare va haver de posar a treballar com aprenent de barber, una bona ocasió per seguir la xerrameca dels parroquians, especialment si parlaven de política:

«En ocasiones hablaban quedo, comunicándose no sé qué noticiones. Nuestra curiosidad, empero, vencía todo disimulo. Tuvimos noticia de las conspiraciones de Prim, Moriones y Pierrad, generales desterrados, que, al decir de nuestros contertulios, estaban a punto de cruzar la frontera al frente de nutrida tropa de carabineros y de bravos montañeses de Jaca, Hecho y Anzó, a fin de proclamar la revolución y derrocar las en aquellos tiempos llamadas ominosas instituciones.»

Obligat pel seu pare a acabar els estudis i descartat per prescripció familiar l'aprenentatge del dibuix es va llicenciar en medicina a Saragossa per passar a ser, després de superar unes oposicions, metge de sanitat militar. Com a tal va participar amb la seva brigada en diverses operacions a les províncies de Lleida i Tarragona:

“Mientras discurríamos por la tierra catalana, en persecución de los invisibles e incoercibles carlistas, ocurrió un suceso decisivo para mi porvenir. En abril del año 1874 recibí la orden de trasladarme al ejército expedicionario de Cuba”

Com a capità metge, Cajal servirà a l'hospitals de campanya on acabarà per enmalaltir de paludisme, mentre aten els soldats convalescents i manté algunes de les seves aficions:

«Por aquella época la enfermería puesta a mi cuidado albergaba más de doscientos enfermos, casi todos palúdicos o disentéricos, procedentes de las columnas volantes de operaciones en el Camagüey. Dormía yo, junto a mis pacientes, dentro de la gran barraca en un cuartito separado del resto por tabique de tablas. Ademàs de cama y mesa, contenía mi departamento, en pintoresca mezcolanza, fusiles de los soldados muertos, cartucheras y

fornituras de todas clases, cajas de galletas y azúcar, botes de medicamentos, singularmente de sulfato de quinina, providencia del palúdico en los países tropicales. Con cajones y latas vacíos dispuse en un rinconcito un laboratorio fotogràfico y construí el estante destinado a mi exigua biblioteca. Al fin, flaqueó mi resistencia y enfermé de paludismo.»

La manca de millora en la seva salut, li permetrà aconseguir un permís per canviar d'aires i restablir-se durant un mes i mig a Puerto Príncipe, capital de la província de Camagüey. L'estada a la ciutat caribenya ens trasllada inevitablement a aquella Europa dels cafès que Steiner evocava al començament d'aquesta carta, una Europa i uns cafès que s'havien estès per mig món:

«No obstante mis andanzas por cafés, casinos y tertulias caseras tuve la entereza de resistir a los cuatro grandes vicios de nuestra oficialidad: el tabaco, la ginebra, el juego i la Venus. Verdad que yo no estaba para trotes.»

De tornada a casa, Ramon y Cajal exerciria a l'hospital de Saragossa fins guanyar una càtedra d'anatomia a la universitat de València, ciutat on col·laboraria per fer front a l'epidèmia de còlera i coneixeria el metge tortosí Jaume Ferran que havia elaborat un vaccí contra la malaltia. L'any 1887 Cajal decideix traslladar-se a Barcelona per ocupar la càtedra d'histologia a la Facultat de Medicina, situada en aquella època a l'hospital de la Santa Creu, l'actual Biblioteca de Catalunya:

«Y acerté en mis presunciones, por que en Barcelona encontré no solo el sereno ambiente indispensable a mis trabajos, sino facilidades que no hubiera hallado en Zaragoza para organizar un bien provisto laboratorio y publicar folletos ilustrados con profusión de litografías y fotograbados.»

Serà durant aquesta estada que avançarà significativament en els descobriments que governen la morfologia i processos connectius de les cèl·lules nervioses:

«Puesto que la selva adulta resulta impenetrable e indefinible, por qué no recurrir al estudio del bosque joven, como si dijéramos, en estado de vivero? Tal fue la sencillísima idea inspiradora de mis reiterados ensayos del metodo argéntico en los embriones de ave y de mamífero. Escogiendo bien la fase evolutiva, o más claro, aplicando el método antes de la aparición en los axones de la vaina medular (obstáculo casi infranqueable a la

reacción), las células nerviosas, relativamente pequeñas, destacan íntegras dentro de cada corte; las ramificaciones terminales del cilindro-eje dibújanse clarísimas y perfectamente libres los nidos pericelulares, esto es, las articulaciones interneuronales, aparecen sencillas, adquiriendo gradualmente intrincamiento y extensión; en suma: surge ante nuestros ojos, con admirable claridad y precisión, el plan fundamental de la composición histológica de la sustancia gris.»

De manera que molt abans que el castís personatge interpretat per Alfredo Landa, Ramon y Cajal viatjaria a Alemanya el 1889 per presentar el resultat de les seves investigacions a les sessions del Congrés de la Societat Anatòmica Alemanya, celebrat a la universitat de Berlín:

«Excusado es decir que mis colegas del Congreso anatómico me dispensaron acogida cortés. Había en ella algo de sorpresa y de curiosidad expectante. Les chocaba, sin duda, encontrar un español aficionado a la ciencia y espontáneamente metido en las andanzas de la investigación.»

Poc temps després obtindria el reconeixement i homenatge de la comunitat científica internacional. La seva empena obligaria al ministeri d'Instrucció a la creació del *Laboratorio de Investigaciones Biológicas* i, no sembla agosarat pensar que tal decisió, no agradaria gens ni mica a algun ministre devot de Frascuelo i Lagartijo, més disposat a dedicar el pressupost a una càtedra de tauromàquia. Des d'aquella visita premonitòria a Berlín, la ciència ha avançat molt; però, com ha passat amb tanta gent, també el jovent dedicat a la investigació ha hagut d'emigrar *jvente a Alemania Pepe!* per falta d'una política pública compromesa amb la recerca com aposta de futur.

Nou anys després d'aquella estada a Berlín es produiria la independència de les últimes colònies espanyoles, Cuba, Filipines i Puerto Rico, la fi d'un imperi on “no s'hi ponía el sol”. Les característiques amb les quals Cajal retrata l'anomenat caràcter nacional que tant contribueix al sentiment nacionalista espanyol són prou eloqüents:

«Fué el año de la funesta guerra con los Estados Unidos; guerra preparada por la codicia de nuestros industriales exportadores, la rapacidad de nuestros empleados ultramarinos y el orgullo y egoismo de nuestros políticos. A ella dieron ocasión, sin duda, defectos hereditarios del carácter nacional; entre otros un errado sentimiento del honor y cierta puntilliosidad

caballeresca, excusable en los individuos, absurda y antinacional en los pueblos.»

Una guerra i un servei militar de vuit anys que no representava el mateix per les desiguals classes socials. Qui patriòticament, no cal dir-ho, disposava de recursos per pagar a l'Estat 2000 rals, podia escapolar-se'n i s'estalviava el viatge, *¡ay! ¡ay!*, al nord d'Àfrica, a les Filipines o a Cuba per “*servir al Rey*”. La meitat d'aquell humil exèrcit expedicionari cauria pels efectes del paludisme, la disenteria o la tuberculosi. I encara seria pitjor el retorn, obligant a mobilitzar-se molts ajuntaments per ajudar-los. Però, al caràcter nacional, de vegades tant antinacional, hi havien contribuït els autoestereotips alimentats per la classe política i la premsa, modificant la percepció de la realitat fins al punt d'impedir valorar les pròpies forces:

«Porqué, aunque parezca absurdo, por entonces, diputados, periodistas, militares, etc., creían de buena fe que nuestros instrumentos bélicos, buques de madera y ejército de enfermos, podían medirse ventajosamente con los formidables de que disponía el enemigo.»

La intervenció, al costat dels independentistes, del nou imperi convertiria l'illa en colònia dels EEUU fins el 1902. El poble cubà va dir adéu a Espanya, entre altres motius perquè tot i ser un territori considerat “província d'ultramar”, raons racials havien promogut la seva expulsió, amb filipins i porto-riquenys, de les Corts constituents de 1836, les mateixes on el diputat liberal i ministre, Antonio Alcalà Galiano, havia advertit anticipant-se a Ortega i Gasset: “*uno de los objetivos principales que nos debemos proponer nosotros es hacer a la Nación Española una nación, que no lo es ni lo ha sido hasta ahora*”. Difícilment doncs, la Constitució podia ser un gènere ultramarí. Quan més endavant, els representants cubans van demanar l'autonomia, rebrien un rotund no del poder central: tant desorbitada proposta no tindria cabuda a la Constitució del 1869 (La de Prim, que havia estat Capità General de Puerto Rico on va promulgar un *Código Negro*), una Constitució que arribaria tard amb les seves importants reformes. Excepte algunes minories, la classe política espanyola i catalana així com l'opinió pública van ser unànimes en la defensa de *l'estatus quo* en una colònia que, no cal oblidar, representava per molts indians i cap nadiu la possibilitat d'enriquir-se amb el monopoli i l'exportació mundial de sucre, cafè o tabac... Finalment, ni l'actuació de l'exèrcit ni les “reconcentracions” de població per ordre del Capità General Valeriano Weyler serien suficients davant la causa criolla que tenia el

lideratge de persones com José Martí, expressoner polític i poeta independentista. A Cuba, l'arrogància, la cobdícia i els estereotips amb els colonitzats van ajudar a l'hora de prendre unes decisions que propiciarien la sentència de Cajal: **«Que lo malo de un país no consiste en su debilidad, sino en que esta sea ignorada de quienes tienen inexcusable obligación de conocerla.»**

Després vindria una crisi moral que obriria pas al regeneracionisme i l'anomenada generació del 98, mentre que feia anys que a Catalunya s'havia iniciat el moviment de la Renaixença i, a Manresa, una assemblea presidida per Lluís Domènec i Montaner i Enric Prat de la Riba com a secretari, havia aprovat les Bases per a la Constitució Regional Catalana. El començament del segle XX seria també l'inici d'un intercanvi epistolar entre dos amics: Miguel de Unamuno a qui li dolia Espanya i Joan Maragall, que feia poc acabava d'interpel·lar-la: «Escolta, Espanya (...)Has després d'entendre an els teus fills?»

Bé, la Història i les idees evolucionen, no poden repetir-se, els temps canvien a l'igual que les ciències des del mètode de tinció que feia servir l'il·lustre aragonès: s'han inventat electro i magnetoencefalografies, tomografies per emissió de positrons, ressonàncies magnètiques funcionals, espectrografies mitjançant raigs infrarojos, tomografies computaritzades per emissió de fotó únic... Gràcies a la recerca científica tenim molta més perspectiva sobre allò que passa dins del cervell, on encara aletegen preguntes similars a les que es feia un premi Nobel:

«En mis pesquisas guiábame también cierta hipótesis directriz. Parecíame improbable, y hasta un poco atentatoria a la dignidad humana, la opinión generalmente aceptada por entonces de que entre el cerebro de los mamíferos (gato, perro, mono, etc) y el del hombre median solamente diferencias cuantitativas. En tal supuesto, la excelencia del encéfalo humano consistía exclusivamente en el mayor número de piràmides y en la superior copiosidad de fibras asociativas. Però el lenguaje articulado, la capacidad de abstracción, la aptitud de forjar conceptos y, en fin, el arte de inventar instrumentos ingeniosos, especie de prolongación de la mano y de los aparatos sensoriales, ¿no parecen anunciar (aun admitiendo coincidencias fundamentales de estructura con los animales) la existencia de resortes originales, de algo, en fin, cualitativamente nuevo y justificativo de la nobleza psicológica del homo sapiens?»

Malauradament els ressorts originals de quelcom qualitativament nou a l'homo sapiens, encara estan per descobrir, resten molts interrogants amagats dins la massa gris on les mateixes emocions contribueixen a una noblesa psicològica encara necessitada de diferenciar-se amb simbologies religioses i polítiques, pàtries i banderes, i quan la noblesa falla, amb l'amenaça del cel o l'infern. Per això, quan entreveiem el final de la caminada aprofitem per recordar tantes iniciatives editorials, com aquells exemplars platejats de la col·lecció *Metatemas*, al costat d'assajos com els de l'editorial *Fragmenta*, especialitzada en el fenomen religiós. Al 2007 va aparèixer *Déus, creences i neurones* del catedràtic de la Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona Ramon M. Nogués. Un assaig tant recomanable com *El cerebro espiritual*, editat el gener d'aquest any i escrit per l'investigador i catedràtic emèrit de Medicina per la Complutense de Madrid, **Francisco J. Rubia**.

En aquesta obra l'investigador, doctorat per la universitat de Düsseldorf, ens recorda que a totes les cultures amb les seves cosmologies s'ha produït la divisió entre dos móns, el natural i el sobrenatural en el qual situaríem des dels inicis de la humanitat, tota mena de deïtats i esperits que han deixat la seva petjada numinosa en un cervell evolutiu. També analitza les diverses teories sobre els orígens de la religió amb l'aportació d'autors procedents de disciplines diverses com la psicologia, l'antropologia, la sociologia, l'arqueologia, la biologia o la neurologia.

A banda, adverteix que el concepte d'espiritualitat seria anterior al de religió i subratlla la necessitat de no confondre l'experiència espiritual, que pot ser viscuda espontàniament per persones amb creences variades, monoteistes, politeistes, agnòstics o ateus, amb les experiències religioses, que tenen origen en una experiència espiritual que amb el temps ha esdevingut un sistema organitzat de creences amb normes, rituals i temples. Per tant, hi pot haver espiritualitat sense religió tant com religió sense espiritualitat, com passa sovint. Una espiritualitat que necessitaria com a tal facultat d'un entorn per desenvolupar-se, com en el cas de la música o el mateix llenguatge. Una espiritualitat que podria manifestar-se de manera variada en un cervell que pot viure "situacions límit" en la pràctica d'un esport de risc, a causa d'una malaltia o sota la pressió de l'estrès però, també en situacions més relaxades escoltant música o gaudint de la solitud a la muntanya.

Per concretar millor, Rubia assenyala que quan parlem d'espiritualitat estaríem referint-nos a un sentiment o impressió subjectiva de goig i alegria però també d'atemporalitat,

un estat alterat de consciència que es viu sovint amb una forta càrrega emocional. Una segona realitat generada al mateix cervell i que pot manifestar-se a més d'en situacions sorpresives; mitjançant l'activitat de tècniques mil·lenàries com la meditació, per la disfunció provocada per alguns estats patològics o per la ingesta de substàncies al·lucinògenes, psicotròpiques o enteògenes.

Una experiència espiritual que permetria al professor referir-se de manera esquemàtica a dos tipus de consciència: la consciència egòtica que considerem normal i subjectivament vinculada a un jo; i una de més amagada o reprimida, en segon terme, la consciència límbica que permetria inhibir aquest ego i la seva verbalització per obrir pas a emocions i sentiments d'unitat amb l'univers o de superació del dualisme espai temps en la descripció de la realitat. El professor Rubia considera necessari revisar el concepte etnocèntric que delimita l'expressió "estats alterats de consciència" i més enllà de vincular-los a la patologia i negativitat defensa que l'èxtasi estaria probablement a l'origen de les religions.

I és que constatar la capacitat d'un cervell material i evolutiu per generar experiències espirituals permetria pel nostre autor acabar amb el dualisme cervell-ment o materia-esperit, de manera similar amb altres dualismes que han fonamentat la física: ona i partícula, energia i matèria, espai i temps.

En aquesta aproximació a l'anomenat cervell espiritual, J. Rubia examina la figura del xaman i l'ús de substàncies enteògenes com el peiot, la iuasca o l'amanita muscària en cerimonials màgics-religiosos que ens traslladarien a les comunitats paleolítiques, els nostres avantpassats.

En referència a la mateixa estructura del cervell, ens recorda que està capacitada evolutivament per produir les seves pròpies drogues, endorfines i encefalines que actuarien d'opiacis naturals, morfines endògenes que compleixen la funció d'activar-se davant el dolor, una funció analgèsica necessitada de receptors per poder circular. El cervell doncs, disposa de receptors de serotonina i dopamina que en qualitat de neurotransmissors claus en la fisiologia de l'estat d'ànim, poden avivar-se quan escoltem música o interpretem un instrument, amb resultats terapèutics reconeguts, receptors que així mateix poden interaccionar amb substàncies vingudes de fora com seria el cas dels alcaloides del sègol banyut, l'àcid lisèrgic, possiblement utilitzat en experiències religioses com els misteris d'Eleusis, a la antiga Grècia.

I si parlem d'un cervell emocional és perquè ens referim a processos que esdevenen amb la intervenció de diverses estructures entre les quals es troben l'hipotàlem, l'amígdala i l'hipocamp. L'hipotàlem actuaria com un termòstat per regular la resposta al dolor, en l'expressió o modulació de la nostra ràbia, la nostra alarma o la nostra satisfacció sexual, així com la set i la fam. La seva activitat intervindria en el sistema nerviós simpàtic i parasimpàtic i regularia la respiració, els batecs i la pressió sanguínia, que poden canviar significativament entre els practicants de la meditació.

Una altra estructura seria l'amígdala, la seva activació en situacions viscudes de manera intensa i que ens afecten contribueix a que el record dins nostre sigui profund, també coordina respostes conductuals i endocrines en un cervell primitiu que ha sobreviscut registrant situacions d'alerta per activar el cos i fugir. Un cervell tant primitiu que les estructures que permeten viure una experiència mística o una experiència sexual. estan molt properes i comparteixen alguns vocables: èxtasi, goig, unió, unitat.

Finalment restaria l'hipocamp connectat amb l'amígdala que intervé en la memòria autobiogràfica. Per tant, conèixer les modulacions d'aquest cervell emocional i registrar la seva activitat en pacients amb epilèpsia del lòbul temporal que han viscut experiències religioses, resulta tant interessant com el registre de l'activitat cerebral en monjos budistes o monges franciscanes durant la meditació: s'observa una disminució de l'activitat de l'amígdala i un augment de l'activitat del lòbul frontal, capacitat per modificar senyals procedents del sistema límbic i retardar impulsos gratificants, un lòbul que també estaria associat amb la pròpia atenció, un procés clau en la meditació.

Així mateix, Rubia recorda que s'ha constatat en meditadores i meditadors una disminució en l'activitat del lòbul parietal relacionat amb l'orientació en l'espai i el temps. Per tant, la meditació durant un determinat temps, ulls closos i atents a la respiració, comportaria micro-canvis dins la matèria gris, que de manera gairebé imperceptible "alterarien" la manera habitual de relacionar-nos des del fons del cos, l'univers interior.

Però, res millor que la lectura completa del llibre per acabar de corroborar el valor de la ciència a qui des de la pluridisciplinarietat, li pertoca establir hipòtesis, relacionar empíricament àrees i processos, investigar com intervenen i es retroalimenten i divulgar els coneixements sobre un cervell de gran plasticitat i complexitat. El professor conclou que l'espiritualitat seria el resultat d'experiències subjectives en el cervell per l'activació d'estructures concretes del cervell límbic, destinades a la supervivència de

l'espècie. Com la sexualitat. El corol·lari és que les emocions acompanyarien tant la nostra racionalitat com la nostra irracionalitat, aquella barreja de raó i sense raó, de llei i desordre que s'arreglaven en el cos envellit de Sèneca, aquell que havia anat a la veritat com a remei de la vida.

Mentrestant, on és Déu? Pel catedràtic emèrit es tractaria d'un tema teològic i no científic, difícilment es podrà negar o demostrar la seva existència mitjançant resultats o veritats d'una ciència sempre provisional, que a hores d'ara continua sense saber d'on prové una creença en éssers sobrenaturals als quals es poden sotmetre els humans, malgrat que siguin una creació del cervell.

Per això, la pregunta sobre Déu, l'estructura última de la "realitat", la causa primera de tot plegat o l'origen dels gens responsables dels nostres somnis i malsons, obtindrà tota mena de respostes per part de la comunitat científica. Seria el cas d'Stephen Hawking, ateu convençut, una eminència científica i exemple de superació davant limitacions i dificultats, qui com a resultat de càlculs, observacions i reflexions, considera que el Big Bang hauria originat innumerables universos paral·lels units per forats de cuc. I tot seguit, la sorpresa del geni davant la pròpia pregunta: "Per què es molesta l'univers en existir?"

es fa camí caminant

Cansat miro enrere i m'adono que ha estat profitós, però que resto sol i davant meu ha desaparegut el camí, malgrat els carrers urbans i els anuncis de neó. Per si de cas, escolto el ritme de la respiració abans de seure i llegir els titulars de la premsa comarcal: dins dels actes de la capitalitat cultural, anuncien el IV Congrés Català de Filosofia, coincidint amb l'aniversari de Llull i els 200 anys de la creació de la Societat Catalana de Filosofia. El congrés compta entre d'altres, amb el suport de les universitats catalanes així com el de les Illes Balears i València. A banda de filòsofes i filòsofs catalans reconeguts, el reportatge parla d'un convidat, Òscar Brenifier: "Filosofar és reconciliar-se amb les teves pròpies paraules". Acompanyant les jornades, un article informa que els alumnes de batxillerat podran realitzar un taller sobre neurociència i creativitat, la capacitat d'un pensament limitat però necessitat de plantejar evolutivament les "ficcions" més útils per a la seva supervivència. Creativitat i supervivència, dues paraules que em fan pensar no sé perquè en l'absència d'un projecte comú en una Europa amb una Comissió Europea perplexa davant una onada imparable de refugiats que vénen fugint del terror i la guerra. Tot això posa sobre la

taula la necessitat del bé comú en tots els àmbits, la nostra ciutadania del món, la nostra consciència planetària davant reptes imminents que ens obliguen a tocar de peus a terra: el canvi climàtic que ja es irreversible i les causes estructurals de la desigualtat social que l'esmenta't canvi agreujarà exponencialment. Uns reptes que estan interconnectats, com denuncien arreu del món ONG i moviments socials, líders polítics o socials com Vandana Shiva, Shirin Ebadi, Nawal al-Sa'dawi i Malala Yousafzai: "un infant, un mestre, un llaç i un llibre poden canviar el món". També líders religiosos com el Dalai Lama, Desmond Tutu o Francesco, "*frate Sole, sora Luna, matre Terra*", precisament l'any que l'ONU ha revisat indulgentment els objectius del Mil·lenni pel 2015 i l'any d'un compromís encara més indulgent, de 195 països davant el canvi climàtic. Es tracta del mateix any que commemorem els 70 anys de l'acta fundacional de les Nacions Unides, mentre constatem que la política internacional es dirigeix amb l'intervenció directa dels països més poderosos d'acord amb els seus interessos geoestratègics i el dret de veto que els empara. La premsa comarcal també recull els minuts de silenci als ajuntaments davant la matança de París i el comunicat de les diverses entitats islàmiques penedesenques rebutjant el terrorisme. El president francès ha fet una crida als socis europeus per recordar que estem en guerra. Però entre les reaccions, les paraules de la periodista francesa Natalie Nougayrede a *The guardian*: "parlar d'estat de guerra és l'elecció més tòxica que es pot fer, ja que transmet a la comunitat musulmana la impressió que ells formen part del terror i el fanatisme". La paraula guerra ja va ser utilitzada per George Bush quan, desatenent la mateixa ONU i al capdavant de la maquinària bèl·lica de tres superpotències occidentals, va iniciar la guerra amb un país àrab, Iraq que juntament amb l'Afganistan, han estat a l'origen de l'Estat Islàmic. Però, si estem en guerra contra el totalitarisme criminal i les seves descripcions de la realitat, suposo que també estarem en guerra contra la política dels governs que venen armes per equilibrar les balances de pagaments, a dictadors i sàtrapes sanguinaris que violen els drets humans dels seus pobles. Dedueixo que estem en guerra contra les estratègies empresarials/governamentals d'estats democràtics que fabriquen i venen armes o trens d'alta velocitat a estats no democràtics que financen el terrorisme autocràtic. Necessito pensar que també estem en guerra contra l'opacitat dels paradisos fiscals que permeten transaccions entre els senyors de la guerra, els del narcotràfic o el tràfic de persones, una opacitat que protegeix la corrupció política a tot arreu. Així mateix sospito que estem en guerra contra la mentida i la complicitat en alguns mitjans de comunicació amb una ideologia que no fa gaire temps negava el canvi climàtic amb

una mà mentre amb l'altra afirmava l'existència d'armes de destrucció massiva, invisibles pels inspectors de l'ONU, víctimes del seu bonisme. Reconstruir amb fòrceps la realitat per tal de no obstruir els interessos multinacionals i el control dels recursos naturals al preu que sigui, l'ètica mercantilista que permet iniciar la guerra de l'opi o del petroli quan convingui als propis interessos. Suposo que també estem en guerra contra els estereotips i autoestereotips (*primer els de casa*) per referir-nos als que considerem diferents per la seva religió, la seva cultura o la seva sexualitat. Necessito finalment creure que estem en guerra contra l'oblit, la indiferència i la por que ens arrossegueu al fatalisme, la necessitat de mobilitzar junts la creativitat i l'instint de supervivència a favor del bé comú, precisament perquè no podem acceptar descripcions de la realitat que ignorin o relativitzin el patiment humà, quan sabem de la inconstància i volubilitat de doctrines i dogmes. Però, fa massa segles que constatem la fragilitat d'un cos que com assenyalava Michela Marzano, ens lliga als nostres instints, les nostres pors i ens empresona al món amb la mirada:

«L'espectacle del mal i de la injustícia comesos contra els altres no sempre és rebutjat arreu instintivament pels homes. La sensibilitat a les desgràcies ho és tot menys una "passió "original". Si no s'ensenya als infants les conseqüències dels actes de crueltat i el sofriment que poden causar als altres, no és possible sentir interiorment cap mena de compassió[...]»

Efectivament, ensenyar representa un compromís amb les futures generacions. Però, sense oblidar el nostre passat amb llums i ombres, l'obligació d'honorar els morts en fosses encara clandestines per les seves famílies, Antígona, el respecte a la memòria històrica i les lliçons col·lectives que els nostres fills rellegiran amb les seves pròpies preguntes. Un passat amb herències que no podem menystenir, com aquelles paraules de Sèneca, "És l'ànima la que has de mudar, no pas el clima". Mudar l'ànima i les seves imatges prosaïques i boïoses que et recorden que envelleixes. I entre aquelles imatges, la mirada infantil de la teva filla amb un retret ple de sentiment perquè hauria volgut un cavall de cartró dels d'abans, amb rodets, o la del teu fill quan s'aproxima com el nen de la comèdia de Blake Edwards preguntant: ¿què vas fer a la guerra, papa?

Lluís Díaz Ruiz

